

Hof van Den Haag en hof van Brussel (1590-1630)

Structurele organisatie van de bouwprojecten tijdens de regering van prins Maurits en van de aartshertogen Albrecht en Isabella¹

Annemie De Vos

De politieke situatie van het aartshertogelijk hof in Brussel en van het grafelijk – en later prinselijk – hof in Den Haag wordt weerspiegeld in een eigen architectuurbeleid. Het meest opvallende verschilpunt is de totale afwezigheid van de ‘hofarchitect’ in Den Haag, terwijl die in Brussel een niet onbelangrijke positie bekleedt. Dit artikel probeert dit onevenwicht historisch te situeren. Wie zijn de ‘architecten’ die in dienst werken van het Haagse hof? Hun statuut, titulatuur en takenpakket wordt vergeleken met die van de Brusselse hofarchitecten en van de ‘directeurs van de werken’. De analyse van de bevoegde administratieve organen van het hof, de Nassause Domeinraad en de Hofwerken, belicht de manier waarop de architecten aan de respectievelijke centra functioneren. Tenslotte wordt op zoek gegaan naar het officieuze equivalent van de Brusselse hofarchitect in Den Haag, de voorloper van de eerste *architect van Sijne Hoohfeyts gebouwen*, die pas in 1634 door Frederik Hendrik wordt aangesteld.

De bouwkunst als politiek instrument

Tijdens de regering van de aartshertogen Albrecht (1599-1621) en Isabella (1599-1633) wordt de traditie van hofarchitecten verdergezet, die zich sinds de regering van Karel V heeft ontwikkeld. De term ‘architect’ doet pas zijn intrede rond het midden van de 16de eeuw.² Voordien droegen veelzijdige kunstenaars zoals Jean Mone en Pieter Coecke van Aelst de titel van *artiste de l’empereur*, die later zou veranderen in *ingenieur van de koning*.³ In een brief van de controleur van het bureau van de Hofwerken, die hieronder wordt geanalyseerd, staan de *fameux architectes*⁴ vermeld die ooit aan het hof hebben gewerkt. Onder hen worden Jacques du Broeucq⁵ genoemd, die in dienst werkte van Maria van Hongarije, en zijn opvolger Pierre Le Poivre⁶, alsook de ingenieur en ridder Hardouin die actief was onder de landvoogden in de laatste jaren van de 16de eeuw. Ten tijde van de aartshertogen wordt de functie verdergezet onder de titel *architecte et ingenieur des archiducz*. Vanaf Albrechts overlijden wordt dit aangepast tot *architecte et ingenieur du Roi*. In 1605 krijgt Wensel Cobergher hem bij patentbrief toegewezen. Het jaar voordien hadden de aartshertogen Cobergher reeds opgenomen in de Brusselse hofhouding. Vanaf 1609 verschijnt hij in de documenten als architect generaal, een speciaal voor

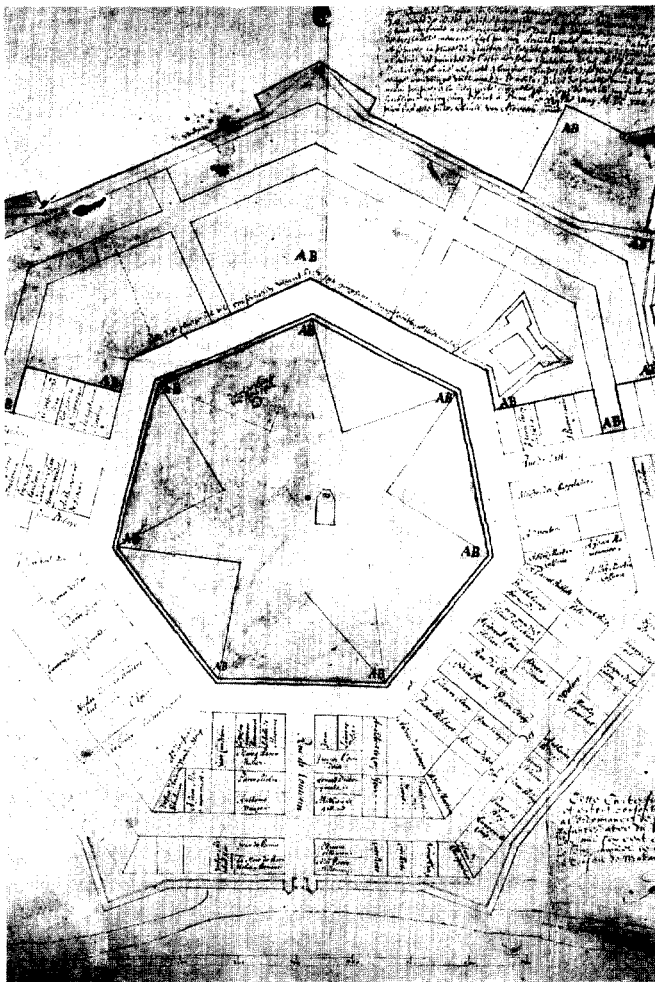
Afb. 1. Kerk en klooster van ongeschoeide karmelietessen van Brussel, gravure. Uit A. Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae II* (1727). (Foto KU Leuven)

hem gecreëerd statuut dat een unicum blijft. In 1622 wordt Franquart gepromoveerd tot architect en ingenieur van de koning van Spanje nadat hij er negen jaar als hofschilder werkzaam was. Hij blijft hiermee de enige ‘gewone’ hofarchitect tot in 1633, wanneer enkele maanden vóór het overlijden van Isabella, een derde hofarchitect wordt aangeduid: Anthoine Defosse.⁷

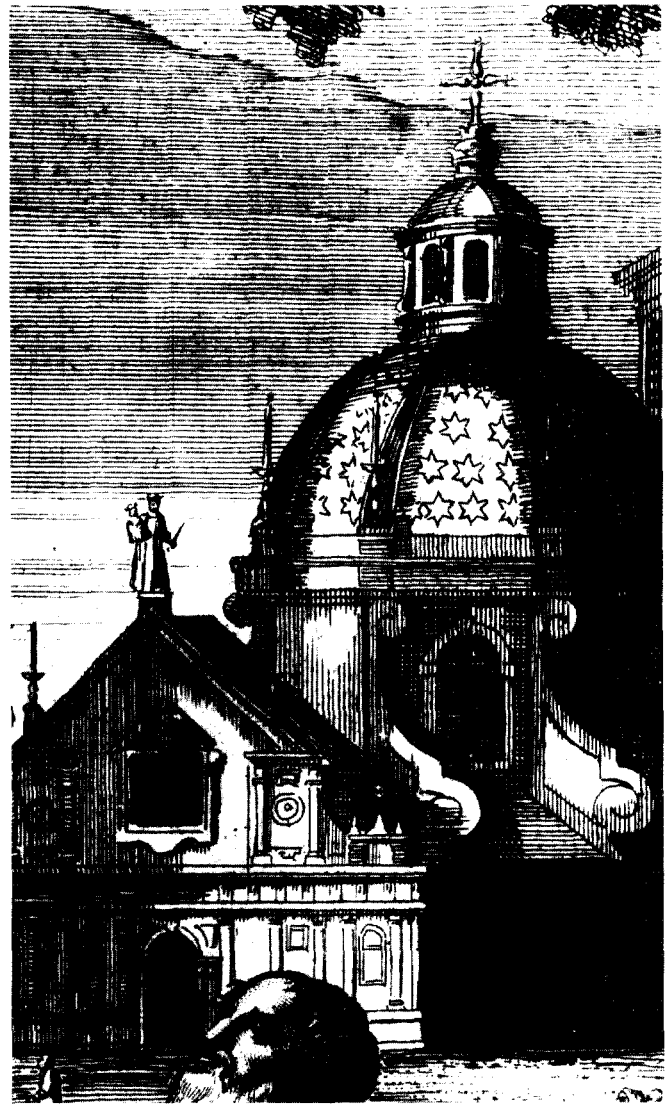
De hofarchitecten nemen verschillende aspecten van een bouwopdracht voor hun rekening zoals het ontwerp, de aanbestedingen, het toezicht op de werf en op de decoratie van het interieur. Ze worden hierin bijgestaan door de ambtenaren van het bureau van de Hofwerken. Naast de hofarchitecten zijn ook de ingenieurs van de koning talrijk vertegenwoordigd aan het hof. Zij nemen een minder prominente plaats in dan de hofarchitect. Naast de vestingbouw voeren ze ook ‘gewone’ bouwopdrachten uit naar het ontwerp van de architect, zij het dan in hoedanigheid van surintendant (opzichter van de werf) en niet van ingenieur.

Het ganse corps van architecten en ingenieurs staat ten dienste van de religieuze politiek van de aartshertogen, die op het einde van de 16de eeuw door Filips II naar de Nederlanden worden gezonden om er te regeren als soevereine vorsten. In

de hoop de Zeventien Provinciën opnieuw te herenigen,⁸ zouden ze het katholicisme propageren, bestendigen en verdedigen tegen het gereformeerde Noorden. Militaire, religieuze en burgerlijke architectuur, stedenbouw en openbare werken, efemere architectuur voor treurfeesten en Blijde Inkomsten krijgen een belangrijke plaats in hun politieke programma. De twee enige religieuze bouwopdrachten waar de aartsbisschop zélf de opdracht toe geven en van meet af aan intensief bij betrokken zijn, zijn enerzijds de kerk en het klooster van de ongeschoeide karmelietessen in Brussel (1607-1615)⁹ (afb. 1) en anderzijds de stedenbouwkundige aanleg (afb. 2), de vestingswerken (1603-1631)¹⁰ en de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Scherpenheuvel (1609-1627)¹¹ (afb. 3). Zij treden bovendien niet alleen op als bouwheer van nieuwbouw- en restauratieprojecten, maar geven daarnaast omvangrijke financiële steun aan tal van bouwprojecten van religieuze ordes in de Zuidelijke Nederlanden. Ook hiervoor wordt beroep gedaan op de hofarchitect als ontwerper, als werftoezichter of als inspecteur.

Afb. 2. W. Cobergher, Stedenbouwkundig controleplan van Scherpenheuvel, tekening, Scherpenheuvel, Archief van de basiliek. (Foto P. Lombaerde)

Afb. 3. Onze-Lieve-Vrouwebasiliek van Scherpenheuvel, gravure (detail). Uit A. Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae* (1659). (Foto KU Leuven)

Ook al kent het hof van Den Haag tot 1581 een gemeenschappelijke historische achtergrond, toch ontbreekt het Maurits van Nassau, stadhouder, en vanaf 1618 prins van Oranje, aan een equivalente traditie van hofarchitecten, zoals die zich in Brussel heeft ontwikkeld. Als politiek centrum van de Nederlanden krijgt Brussel immers alle aandacht. Het hof van Den Haag was in de 16de eeuw slechts 'een regeringsstad in de periferie'.¹² Krista De Jonge toonde eerder in dit nummer aan dat de hofcontext van beide steden wezenlijk verschilt – Den Haag is in tegenstelling tot Brussel geen vorstelijke residentie-, en dat dit zich manifesteert in de structurele organisatie van de residenties. Mogelijk krijgt daarom de architecturale ontplooiing van het hof van Den Haag heel wat minder vorstelijke aandacht. De architecturale ingrepen in het Binnenhof tijdens de

Afb. 4. Prinsenhof in Willemstad. (Foto auteur)

regering van Karel V en Filips II gebeurden op het initiatief van achtereenvolgens de graaf van Buren (1515-1517), Hendrik III van Nassau (1517-1522), de graaf van Hoogstraten (1522-1540), René de Chalon (1540-1544) en Willem van Oranje (1540-1567), prinsen van Oranje en de graaf van Boussu (1567-1573).¹³ Er werd een aantal verbouwingen uitgevoerd aan het Binnenhof, fortificatie voorzien en er werden renovaties van het interieur en de kaatsbaan doorgevoerd.¹⁴ Weliswaar gebeurde dit zonder expliciete vermelding van een ontwerpend architect, en heeft men hiervoor waarschijnlijk beroep gedaan op lokale bouwmeesters.

Nadien is Den Haag het doelwit van de bezetters geweest, eerst door de Geuzen en later door de Spanjaarden. In 1575 onsnapte de stad op het nippertje aan de totale vernieling, omdat Willem van Oranje kon verhinderen dat de Staten van Holland, aangemoedigd door de stad Delft, het niet omwalde Den Haag met de grond zouden gelijk maken.¹⁵ Zelf verkoos Willem Delft als verblijfplaats. Na de moord op de prins wordt hij in 1585 opgevolgd door zijn zoon, Maurits van Nassau. Hij neemt vanaf dat ogenblik zijn intrek in de ambtswoning op het Binnenhof, dat zich als regeringscentrum van de Noordelijke Nederlanden profileert. Van toen af wordt gewerkt aan het imago van het Binnenhof, dat als stadhoudelijk verblijf, zetel van de Staten van Holland en vanaf 1593 van de Generaliteit dienst doet. Maurits vat ook het plan op om van Den Haag een militaire vestingstad te maken.¹⁶ Het blijft echter bij een grachtengordel.¹⁷ De beheerders van het complex, de Staten van Holland,¹⁸ laten ter ere van Maurits' militaire overwinningen de Mauritstoren¹⁹ (afb. 4) optrekken en op vraag van de stadhouder wordt een nieuw stadhoudelijk kwartier gebouwd. In 1615 krijgt de Florentijnse architect Constantino de Servi²⁰ de opdracht de uitbreiding te ontwerpen. De Servi, die door de groothertog van Firenze naar Den Haag zou zijn gestuurd, zou verscheidene ontwerpen en een maquette maken voor een ongetwijfeld eigentijds Italiaans *Regio Palazzo* of het *castello della Haya*. De Servi is een van de weinigen die actief is als 'architect' tijdens de ambtster-

mijn van prins Maurits. Ongetwijfeld willen de Staten en de stadhouder hiermee het imago van de nieuwe Republiek op het Europese toneel versterken. Het project zou echter nooit worden gerealiseerd. Wanneer Maurits drie jaar later (1618) de titel van prins erft van zijn broer Filips Willem van Oranje, wordt een werkelijk prestigieuze ingreep in het Binnenhof blijkbaar een noodzaak. Opnieuw zijn het de Staten die opdracht geven tot de bouw.²¹ In *de Resolutie van de Staten van Holland en West-Friesland* van 3 januari 1620 staat te lezen dat de prins de rekenmeesters van Holland en West-Friesland, Basius en Luchtenburg, verzoekt tot *eene verbeteringe van accommodatie van Sijn Logijs ende Quartier aen het Binnenhoff van den Hage*²². De eigenlijke uitbreiding van het stadhoudelijk kwartier komt er pas in 1620 onder de vorm van een vrij traditionele constructie, die onder leiding van de Haagse meester-beeldhouwer Adriaen Fredericksz van Oudendijck²³ wordt gebouwd (afb. 4). In 1613 was van Oudendijck reeds in opdracht van Maurits' zuster, Maria van Nassau, als bouwmeester werkzaam; hij leverde voor haar tevens *verscheyde patronen ende beworpen [...] van het weeshuys [van Buren]*.²⁴

Deze projecten worden door Maurits gestimuleerd als functionaris van de republiek en van de Staten van Holland. Maar ook als erfgenaam, *Syne Vorstelycke Genade*²⁵ van de goederen van de Oranje-Nassaus beheerd door de Nassause Domeinraad, profileert hij zich als architectuurmecenas, zij het minder uitgesproken dan zijn broer en opvolger Frederik Hendrik. Deze laatste zal door de constructie van schitterende huizen en paleizen in belangrijke mate bijdragen tot het aanzien van het Huis van Oranje,²⁶ als symbool voor de ganse natie. Door de militaire successen en vorstelijke levensstijl hebben de Oranjes zich een 'quasi-monarchaal prestige weten te verwerven'.²⁷ Daarenboven verschaft Frederik Hendrik het Huis van Oranje een dynastiek karakter door de vorstelijk georiënteerde huwelijkspolitiek en door zijn zoon de survivance van het stadhoudersambt te verlenen.²⁸ Zodoende wordt niet enkel de positie van het Huis van Oranje, maar tegelijk ook die van de ganse republiek in het monarchale Europa versterkt.

Gezien de aanslepende oorlogssituatie met het Zuiden ziet Maurits die positie niet zozeer door de architectuur, dan wel door de krijgskunst verzekerd. Zijn interesse gaat veeleer uit naar de wiskunde en de oorlogskunst, waar de vestingbouw een voorname plaats in neemt. Zijn opleiding in Dillenburg en Leiden is hier zeker niet vreemd aan.²⁹ Als kapitein-generaal van Holland heeft Maurits het opperbevel over het Staatse leger van 1589 tot 1625. Hij schenkt erg veel aandacht aan militaire hervormingen. Vanaf 1600 wordt door zijn toedoen in Leiden een opleiding voorzien voor ingenieurs die zich ten dienste willen stellen van het land; *de Duytsche mathematique*, waardoor de Nederlandse krijgskunst een wetenschappelijke onderbouw krijgt en waarin ook de vestingbouw wordt vertegenwoordigd.³⁰ Simon Stevin, Maurits' leermeester in de wiskunde en zijn adviseur inzake fortificatiebouw, wordt hierin betrokken.³¹ Maurits' interesse wordt eveneens weerspiegeld in de inventaris van zijn bibliotheek.³² Die dateert van 1608 en is samengesteld door Abraham von Dohna, een Oostpruisisch krijgsman in Nederlandse dienst. Hij bevat werken over

de wiskunde en de geometrie, geschiedenis, en militaria met inbegrip van de fortificatiebouw, miscellanea én architectuur. De rubriek over fortificatiebouw bevat uiteraard de *Sterkten Bouwing van Simon Stevin*.³³ Onder het hoofdstuk 'architectuur en machines' staan tevens werken vermeld die behoren tot de krijgskunde. Slechts zes titels zijn werkelijk architectuurtractaten, waaronder Vitruvius' *De architectura libri decem* en een 16de eeuwse uitgave van het zuilenboek van Vignola.³⁴ Het illustreert hoe Maurits, als leerling-mathematicus van Stevin, het terrein van de bouwkunst verkent vanuit de wiskunde. Hij zou zich pas op latere datum, nà 1608, als architectuurmecenas ontpoppen. Wat hij na die datum nog aan zijn bibliotheek heeft toegevoegd, is niet bekend. De eerstvolgende inventaris dateert immers pas van 1686.³⁵

Architecten en directeurs van de werken: officieren aan het hof in Brussel

In de archieven van het Brusselse hof zijn documenten omtrent statuut, salaris en taakuitoefening van de hofarchitect, de rentmeester en de controleur van de hofwerken voor de periode van het einde van de 16de eeuw tot 1630 goed vertegenwoordigd. Enerzijds zijn er de archieven van de Hofwerken³⁶ en anderzijds de archieven van de Rekenkamer van Brussel³⁷. Die staat in voor het bestuur en beheer van de vorstelijke domeinen en de hofhouding, en heeft hiervoor een financieel-controlerende en een gerechtelijke bevoegdheid, de laatste weliswaar beperkt tot de financiën en de domeinen. De Rekenkamer voert ook de controle uit over de recrutering, benoeming en het statuut van de rekenplichtige ambtenaren. Reeds van bij het begin van de regering van de aartshertogen zijn de architecten vertegenwoordigd in het register van gages en pensioenen. Ze verschijnen er onder het kapittel *Traicement aux officiers de l'artillerie*³⁸, dat de band met de militaire ingenieurs verduidelijkt. Iedereen die in dit register genoteerd staat, is bij patentbrief aangesteld. Jammer genoeg ontbreekt het register van de jaren 1608-1624.

De hofarchitecten zijn er vertegenwoordigd³⁹ samen met de ingenieurs en de directeurs van de werken, die, op enkele uitzonderingen na, minder verdienen dan de hofarchitect. In het aanvangsjaar van het register, 1582, staat Jean Fayet, *ingénieur*⁴⁰ genoteerd. Jacques Van Noey (Van Noyen), *ingénieur des ouvrages et fortifications des villes des Pays-Bas* verschijnt vanaf 18 juli 1584.⁴¹ De *Ingeniaire des archiduqz*, Salomon de Caus⁴² treedt in dienst op 21 januari 1605. Hij heeft aan het paleis van Brussel gewerkt als hydraulisch ingenieur, grot- en tuinarchitect. Tussen 1606-1608 verlegt hij zijn terrein naar het aartshertogelijk domein in Mariemont. Hij blijft minstens tot februari 1610 in dienst van de aartshertogen. Nadien verdwijnt hij uit de rekeningen. Achtereenvolgens verschijnt hij aan het hof van de prins van Wales (ca. 1610-1613) en wordt hij aangesteld tot architect en ingenieur van Frederik V van de Palts en Elizabeth Stuart (1613), die vanaf 1621 in de Noordelijke Nederlanden in ballingschap verblijven en voor wie de Caus in Heidelberg de *Hortus Palatinus*

ontwerpt. Tegelijkertijd werkt de Caus ook voor verschillende andere Duitse vorsten. Later treedt hij als ingenieur van de koning in dienst van Lodewijk XIII. Zijn verblijf aan het Brusselse hof heeft hem blijkbaar geen windeieren gelegd.

De eerste officiële hofarchitect die vanaf 1582 wordt vermeld in het register is Wensel Cobergher (1557/61-1634)⁴³ die in 1605 wordt aangesteld als *architect et ingeniaire des archiducs*. Pas in 1622 volgt Jacques Francquarts promotie tot hofarchitect, na negen jaar in dienst te zijn geweest als hofschilder; een derde, Antoine Defosse, wordt in 1633, net vóór het einde van Isabella's leven, aangesteld.

Rond 1600 worden de aartshertogen ingelicht over de reputatie van de in Rome residerende Cobergher als *uomo universale*. Hij heeft in Italië een stevige reputatie als humanist opgebouwd en vertoef er in de hoogste kringen. Door hem in 1604 in dienst te nemen hopen Albrecht en Isabella het imago van het Brusselse hof kracht bij te zetten. In 1605 wordt hij bij patentbrief aangesteld tot architect-ingenieur van de aartshertogen voor de fortificatiewerken van steden en versterkte plaatsen, de hoven in Brussel, Mariemont en hun andere eigendommen *et toute aultre chose q[ue] de leur part luy pourra estre encharge dependante de l'architecture, peinture et aultres ses artz*, "voor alle architecturale, schilderkunstige en andere opdrachten die zij hem kunnen opleggen". Ook de patentbrief van zijn opvolger Jacques Franquart in 1622 bevat dezelfde formule. Het verschil tussen beide patentbrieven wordt bepaald door het hogere loon dat aan Cobergher wordt toegekend. Omwille van zijn uitgebreidere verantwoordelijkheid verdient hij meer dan het dubbele van Franquarts gage.⁴⁴ Op het ogenblik van de aanstelling van Franquart zijn de meest prestigieuze hofprojecten zoals het klooster van de ongeschoeide karmelietessen in Brussel, alsook de stad en de kerk van Scherpenheuvel immers reeds voltooid of hebben ze een laatste stadium bereikt.

Uit de aartshertogelijke instructies van 1607 bestemd voor Philippe d'Ayala, raadsman van de domeinen en financiën en surintendant van de koninklijke gebouwen, kan Coberghers taak worden afgeleid.⁴⁵ Die instructies vallen samen met het begin van de grote bouwopdracht van het kloostercomplex van de ongeschoeide karmelietessen. Hij zou de surintendant adviseren inzake de leiding en het bestuur van de werken en de gebouwen. Cobergher wordt opgedragen de modellen en tekeningen voor de werken uit te voeren en in samenwerking met de intendant de materialen en andere benodigdheden aan te kopen, waarvoor hij de verantwoordelijkheid draagt. Verder staat hij ook in voor de recrutering van arbeiders, een functie die Franquart nochtans expliciet zou worden ontzegd⁴⁶, en hij zou hen voorzien van onderdak. De kwaliteit van het werk en van de instrumenten moest gegarandeerd worden en Cobergher zou het verloop van de bouwwerken en het toezicht over de site naar zijn best vermogen leiden. Samen zouden zij vergaderingen bijeenroepen om het verloop van de werken te bespreken. Die instructies worden herhaald bij de aanstelling van de nieuwe surintendant, Charles de Grysperre in 1650.⁴⁷

Het eerste grote bouwproject dat Cobergher leidt, is het klooster en de kerk van de ongeschoeide karmelietessen van Brussel (1608-1611). Niet alleen de constructie maar ook het decoratieve programma wordt door hem gecoördineerd.⁴⁸ Hij sluit tevens de contracten af met schilders en beeldhouwers voor de opsmuk van de gebouwen.⁴⁹ Eén jaar na de aanvang van die bouwwerken, in 1609, volgt Coberghers promotie tot architect-generaal, een eretitel die speciaal voor hem in het leven is geroepen.⁵⁰ Die gunst wordt hem niet bij patentbrief verleend, maar valt af te leiden uit de documenten waarin hij staat vermeld en door een weddeverhoging die hem vanaf 1610 wordt toegekend.⁵¹ Het is niet te verwonderen dat dit samenvalt met het begin van het grootste aartshertogelijke project, de stad en de basiliek van Scherpenheuvel. Cobergher ontwerpt de plannen naar een concept van de aartshertog. De *architecte général* is tevens verantwoordelijk voor de stedenbouwkundige aanleg van de stad en voor de uitvoering van de werken aan de stad en de kerk. Ook de interieurdecoratie wordt volledig door hem gecoördineerd. Het plan voor de fortificatiewerken van de stad is van de hand van Frederik Kierurt, die ook met de uitvoering wordt belast. De supervisie zou na zijn dood in 1627 door Franquart worden overgenomen, die eveneens de stedenbouwkundige voorschriften van nabij surveilleert.⁵²

Een patentbrief gedateerd 9 januari 1617, breidt Coberghers bevoegdheden nogmaals uit en stelt hem aan tot superintendent-generaal van de Bergen van Barmhartigheid, of openbare pandhuizen *tot secours van den armen*.⁵³ Hiervoor moet Cobergher zijn managementkwaliteiten laten gelden. In diezelfde periode legt hij zich als hydraulisch ingenieur toe op het droogleggen van de Moeren.⁵⁴ Beide opdrachten nemen heel wat tijd in beslag van de zestigjarige. Zijn bedrijvigheid als architect neemt in die periode dan ook af en vanaf 1622 wordt hij bijgestaan door Franquart.

De hofarchitect wordt bij de concrete uitvoering van de plannen geassisteerd door de landmeter Hendrik Meerte, die in 1604 wordt aangesteld tot directeur van de werken van het hof van de aartshertogen in Brussel, van de aartshertogelijke grenssteden en van alle andere plaatsen en steden waar zijn aanwezigheid als directeur gewenst is.⁵⁵ Hij volgt hierin Mathieu Boullin op, die als ingenieur aan het hof werkte. Ook al staat Meerte niet officieel te boek gesteld als architect, toch verschijnt hij in 1604 in de rekeningen als *Architect van zijn Hoocheijt*.⁵⁶ Later wordt Meerte ook surintendant van de werken in Scherpenheuvel (april 1607).⁵⁷ Zijn taak bestaat erin al het nodige te doen in overeenstemming met de plannen die hem door Cobergher zullen worden voorgelegd. Hij zal erop toezien dat de metsers, steenhouwers, en andere werklieden goed werk leveren en dat de materialen alsook de werktuigen in goede staat verkeren en geschikt zijn voor het werk. Hij zal er ook over waken dat de werken zo snel mogelijk worden voltooid.⁵⁸

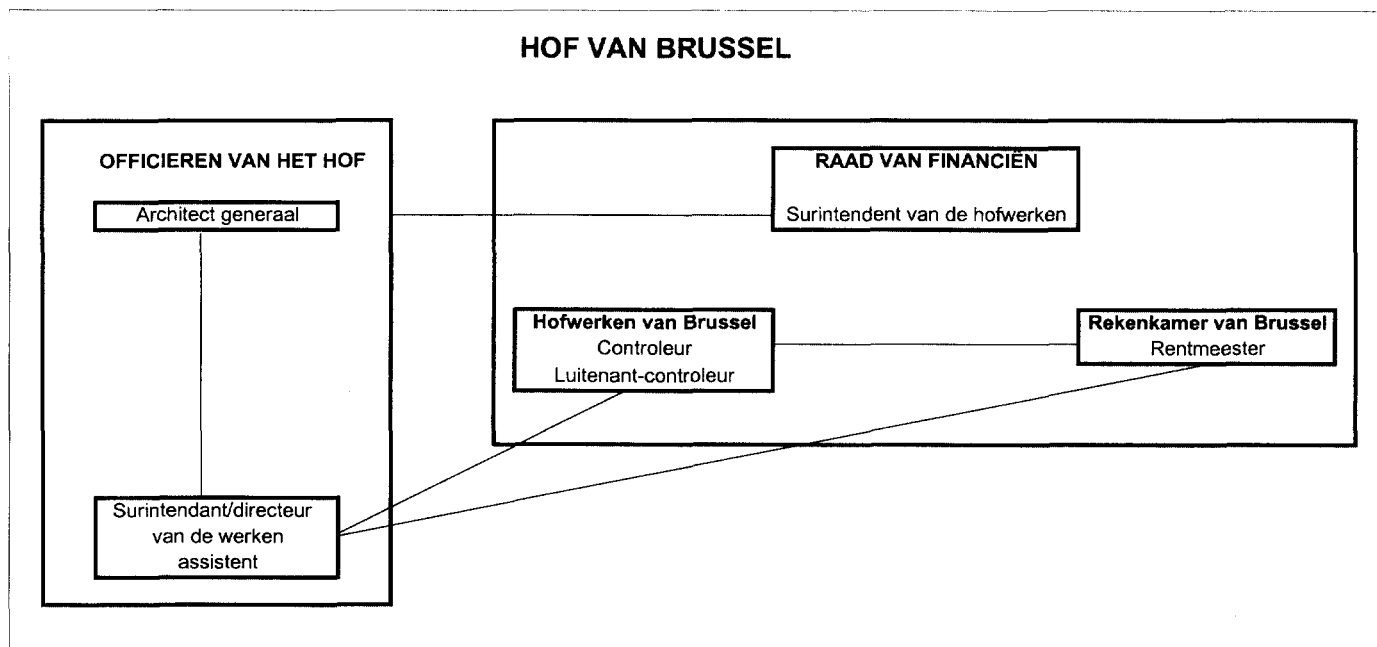
Sylvain Boullin, zoon van ingenieur Mathieu Boullin, wordt bij patentbrief van 18 november 1603 benoemd tot ingenieur en assistent van de directie van de hofwerken in de stad Brussel.⁵⁹ In 1604 wordt zijn bevoegdheid uitgebreid,

wanneer hij betaald wordt voor zijn diensten aan de aartshertogen buiten de stad Brussel.⁶⁰ Zodoende wordt hij in Scherpenheuvel als ingenieur betrokken bij de fortificatiewerken en treedt hij er op als surintendant van de bouwwerken. Verder is hij onder andere werkzaam in Mariemont. Ook voor de bouw van het klooster van de ongeschoeide karmelietessen aan de Koudenbergpoort in Brussel wordt hij aangesteld als surintendant⁶¹ over de periode 1609-1611.⁶² In die context verschijnt ook hij in de rekeningen als *architect en ingénieur van hunne hoogheden*.⁶³ In een brief van de audiëntie gedateerd 12 maart 1615 wordt hem –voor zijn uitstekende staat van dienst bij de bouw van het klooster van de ongeschoeide karmelietessen– een opslag toegekend.⁶⁴ Het zou zo blijven tot aan zijn dood in oktober 1645.

In de hoedanigheid van surintendant staat hij de architect generaal bij inzake de dagelijkse leiding van de werf. Hij informeert daarnaast ook de Rekenkamer of de werken en de leveringen naar behoren zijn gebeurd. Boullin registreert ze nauwkeurig en verzamelt wekelijks de “biljetten en specificaties” van geleverd werk en materialen, zodat tot uitbetaling kan worden overgegaan.⁶⁵ Hij moet er eveneens op toezien of de rentmeester van de hofwerken de leveranciers en de arbeiders wel uitbetaalt.

Cornelis de Backer, controleur van de hofwerken, stelt Cobergher op één lijn met Hardouin, Boullin en Meerte.⁶⁶ Zij werden niet officieel – en dus niet bij patentbrief – tot architect aangesteld, maar wel tot ingenieur en directeur van de werken of beide.⁶⁷ In de rekeningen verschijnen ze nochtans wel als architect, behalve ingenieur Hardouin. De scheiding tussen ingenieur en architect is erg vaag.⁶⁸ Blijkbaar worden alle functionarissen of officieren, die verbonden zijn aan de hofwerken –met uitzondering van de staf van het bureau-, officieus architect genoemd. Boullin en Meerte oefenen niet alleen een organisatorische en administratieve functie op de werf uit, maar ook een ontwerpende.⁶⁹ We merken hier op dat de ‘officiële’ architecten eveneens een opleiding tot schilder, in het geval van Cobergher en Franquart, of tot beeldhouwer, in het geval van du Broeucq en later van Franquarts opvolger Hiëronymus Duquesnoy, hebben genoten. De documenten betreffende de ingenieur Meerte melden geen artistieke achtergrond, maar wel een vorming tot wiskundige en landmeter, die een wezenlijk onderdeel van de vestingbouwkunde vormen.⁷⁰

De leiding over het artistieke programma van de gebouwen ligt dan weer exclusief in handen van Cobergher, die hiermee ver boven de voornoemde ingenieurs wordt gesteld en de titel van architect-generaal verwerft.⁷¹ Cornelis De Backer vermeldt samen met de boven genoemde ingenieurs ook Jacques du Broeucq, de *artiste de l'empereur* en de *architecte et ingénieur* van Maria van Hongarije. De kunstenaar en architect-ingenieur vertoont grotere overeenkomsten met de architect generaal: hij ontwerpt niet alleen de plannen voor het kasteel in Binche en Mariemont van de landvoogdes, hij neemt er ook het toezicht waar op de aankoop van materialen en ontwerpt de interieurdecoratie.⁷²

Afb. 5. Grafische weergave van de structurele organisatie van bouwprojecten binnen de hofadministratie van Brussel. (Auteur)

Het bureau van de Brusselse Hofwerken (afb. 5)

In het laatste derde van de 16de eeuw heeft zich een scheiding voorgedaan tussen de Rekenkamer en het bureau van de Hofwerken, een orgaan van de Raad van Financiën dat verantwoordelijk is voor het onderhoud en de constructie van de koninklijke en domaniale gebouwen van Brabant.⁷³ Sindsdien is dit bureau losgekoppeld van de rekenkamer, met een aparte boekhouding en een apart archief. De staf wordt bezet door een controleur van de werken, die vanaf de regering van de aartshertogen door een luitenant-controleur wordt geassisteerd. In die periode verschuift ook de supervisie over de Hofwerken van de Rekenkamer van Brabant naar de Raad van Financiën wat de koninklijke gebouwen betreft, voor de domaniale gebouwen blijven ze onder de supervisie van de Rekenkamer. Het hoogste toezicht over de vorstelijke bouwprojecten berust bij een surintendant, die van 1607 tot 1675 eveneens lid van de Raad van Financiën is. De vorstelijke bouwwerken zijn zodoende onderworpen aan een belangrijke administratieve controle door de Raad. Tenslotte blijft een hechte band met de Rekenkamer bestaan, aangezien onder de aartshertogen de rentmeester, Cornelis de Backer, tevens luitenant-controleur en later controleur van de Hofwerken is. De architect speelt hier geen ondergeschikte maar een neven-geschikte rol.

De eigenlijke scheiding tussen de taak van de hofarchitect en de controleur van de hofwerken wordt mooi geïllustreerd in een brief van Cornelis de Backer⁷⁴, gericht aan aan de raadshier Abraham de Hertoghe.⁷⁵ Waarschijnlijk kan het document ge-

dateerd worden in de periode tussen 1622, Franquarts aanstelling tot hofarchitect, en 1627.⁷⁶ Het bevat de Backers advies over Franquarts aanvraag tot loonsverhoging. Maar wegens Franquarts niet overtuigende argumentatie is dat negatief. Daarbij zijn de aartshertogelijke opdrachten jaarlijks slechts zo beperkt in aantal, dat hij zijn opdracht voor een gans jaar ongetwijfeld in één enkele week kan voltooien.⁷⁷ Het document bevat menige terechtwijzing aan het adres van Jacques Franquart, die volgens de Backer meermaals buiten zijn bevoegdheid treedt. Hij stelt dat de architect zich enkel hoeft te ontfemen over *faire desseings, plans reliefs et aultres choses dependans de l'architecture*. Eenvoudige plannen en zelfs opstanden en perspectieftekeningen worden door de controleurs van de Hofwerken zélf gemaakt. De directie of de leiding over welk bouwproject dan ook valt zeker niet onder de bevoegdheid van de architect. Daarvoor werden tot dan toe immers de surintendanten, zoals Boullin en Meerte bijvoorbeeld, aangesteld. De architect wordt verzocht zich louter in te laten met het toezicht op de concrete uitvoering van de maten en afmetingen en de architectuurnormen zoals aangegeven op het plan. Franquart zou echter ook het recht in eigen handen hebben genomen om werknemers aan te nemen en te ontslaan. De controleur wijst erop dat dit een grove misvatting is. Dergelijke beslissingen worden enkel door de controleur genomen, volgens de patentbrief is dit zelfs een van zijn belangrijkste bevoegdheden. Het is daarbij al te onredelijk dat een architect die zich louter hoort te ontfemen over de ontwerpen zich hiermee inlaat.⁷⁸ Ook andere befaamde architecten zoals Jacques du Broeucq ten tijde van Maria van Hongarije, ridder Hardouin, meester Mathieu Boullin, Wensel Cobergher en Hendrik Meerte en alle anderen die de aartsher-

togen hebben gediend in de provincie Brabant hebben nooit dergelijke actie ondernomen.⁷⁹ Daarnaast zou de hofarchitect zich met de betalingsorders van leveranciers en werklieden hebben gemoeid, waarmee hij eveneens het domein van de controleur betreedt. Tot nog toe werden geen instructies voor de controleur teruggevonden, wel een kopie van zijn ambts-eed.⁸⁰ Die bevat een vrij algemene taakomschrijving: *dat ick al-tijt als des te doene sal sijn oversien ende visiteren sal alle wercken ende refectien dienen onder die Rentmeesters particuliers in Brabant behouwen sal te visiteren ende dat ick daerinne houden ende doen sal alle poincten ende manieren die inder instructien gemaect opt' besorgh ende onderhouden van alle den edificien gemaect ende refectien mijnre geneden heeren in Brabant.* Hij zou erop toezien dat alle metsel-, timmer-, dak- en andere werken naar best vermogen worden uitgevoerd en dat de bouwmaterialen *ten minsten coste en ten meeste profijte* zullen worden aangekocht, besteed en geleverd. Tenslotte zal hij pas de certificaten wettigen wanneer *alle die parcheelen punten ende partijen in de selve certificaten begrepen, gecocht ende be-staedt, gewracht, voldaan, verdient ende oijck betaelt sijn [...].*

Het maken van het eigenlijke ontwerp, het concept, is dus de belangrijkste opdracht van de hofarchitect. Nochtans worden, zoals uit de instructiebrief voor de surintendant van de Koninklijke Gebouwen blijkt, Cobergher als *architecte général* de aan Franquart ontzegde bevoegdheden wel verleend. Wanneer de architecten de tekeningen hebben voltooid, moeten die eerst aan de Raad van Financiën worden gepresenteerd, die dan over het ontwerp beslist. Vervolgens geven zij het bouwproject door aan de controleur en de rentmeester om de werkzaamheden aan te vatten. Tijdens de bouw wordt de architect bijgestaan door de directeur of de surintendant van de werken, meestal een ingenieur, die een controlerende en administratieve functie uitoefent en zodoende in relatie staat tot de rentmeester en de controleur van de Hofwerken. De controleur van het bureau houdt in eerste instantie de bouwprojecten in het oog. In het bijzijn van een meester of zelfs van een architect visiteert hij de sites, waarna hij een rapport opmaakt, bestemd voor de Rekenkamer. Hij beheert alle biljetten en documenten van de uitgevoerde werken, leveringen van materiaal en werkuren, die door de surintendant worden verzameld. Nadat die door de controleur zijn gesigneerd, ziet de directeur van de werken erop toe dat ze door de rentmeester van de Rekenkamer naar behoren worden uitbetaald.

Tot nu toe werden enkel de schijnwerpers gericht op grote projecten, waar de hofarchitect bij betrokken werd. Hij ontfermt zich echter ook over tal van kleinschalige opdrachten, die de literatuur niet hebben gehaald. De Rekenkamer doet vaak een beroep op de architect wanneer voor een taxatie, een schatting⁸¹ of voor de verkoop van terreinen⁸² de bestaande toestand in plan moet worden gebracht of zijn advies gewenst is. Verder voert de hofarchitect verschillende inspecties uit van de hofgebouwen, formuleert adviezen en levert een kostenraming af aan de Rekenkamer⁸³. Tenslotte is hij ook verantwoordelijk voor het onderhoud van roerend goed,

zoals de *globbes ou sferamondes*. Het spreekt voor zich dat enkel Franquart en niet de *architecte général* zich met dergelijke kleinoden onledig houdt.

De bouwmeesters van Maurits, gespiegeld aan de 'architecten' van Frederik Hendrik

Voor het onderzoek naar de 'architecten' in dienst van Maurits zijn de rekeningen van de tesorier rentmeester-generaal van de Nassause Domeinraad bestudeerd. Die beheert de algemene rekeningen van de domeinen en de hofhouding. Jammer genoeg zijn er voor de tijd van Maurits maar een beperkt aantal bewaard gebleven⁸⁴. De eerste thesauriërs-rekeningen van Maurits dateren van 1620 en zijn opgesteld door Bartholomeus Panhuyzen.⁸⁵ Vóór 1625 worden hierin geen grote bouwkosten opgenomen. De rekeningen laten bovendien uitschijnen dat de prins zich in Den Haag duidelijk niet met andere omvangrijke bouwprojecten bezig houdt, tenzij diegene die door de Staten zijn geordonneerd. Daarbuiten zijn er wel enkele voorbeelden te bespeuren, onder meer in Breda,⁸⁶ waar Maurits in 1620 het terrein van het kasteel laat opsmukken met een tuinpaviljoentje⁸⁷ en paardenstallen laat bouwen. Daarnaast treedt hij op als bouwheer van projecten zoals het prinsenhof in Willemstad (afb. 4),⁸⁸ en subsidieert hij tevens de constructie van kerken en stadhuisen in Klundert⁸⁹ en Willemstad.⁹⁰ In het jaar 1621 verschijnen de fortificatiewerken in de documenten. Eerst van de stad Meurs,⁹¹ waar een magazijn wordt opgetrokken. Later zendt hij ingenieur Thomas Commerstijn naar Buren, dat hij van zijn overleden broer heeft geërfd, mogelijk omwille van de verdedigingswerken of omwille van het onderhoud van het kasteel.⁹² Dezelfde ingenieur zou in 1624 op verzoek van de prins ook Leerdam bezoeken.⁹³

Pas zes jaar na Maurits' overlijden, in 1631, is er in de rekeningen van de Nassause Domeinraad sprake van een architect.⁹⁴ Wie is dan verantwoordelijk voor de bouwprojecten en de decoratieve programma-invulling ten tijde van Maurits? De zeer schaarse gegevens over zijn –hoogstwaarschijnlijk slechts beperkte– hofhouding brengen hier geen opheldering. Pas vanaf 1634 wordt de *architect van Sijne Hooch[eijts] gebouwen*,⁹⁵ Simon de la Vallée, opgenomen in de hofhouding van Frederik Hendrik.⁹⁶

Onmiddellijk na het overlijden van Maurits wordt de controleur van het Mauritshuis in Willemstad, de meesterschrijnwerker en –timmerman Willem Arentssen van Salen benoemd tot *'fabriek' van de gebouwen van de Prins van Oranje* (1626).⁹⁷ Het is waarschijnlijk de eerste maal dat een supervisor over alle bouwwerken van de prins wordt aangesteld. In dezelfde periode verschijnen er in de thesauriërsrekeningen tevens aparte hoofdstukken voor bouwprojecten onder Frederik Hendrik: Huis Honselaarsdijk bij Naaldwijk, Huis Ter Nieburg bij Rijswijk, de huizen in IJsselstein, Zuylenstein en Buren. Voordien waren dergelijke ingrepen steeds ondergebracht in *extra-*

ordinaris vuytgaven of meer algemeen onder het kapittel *tot verbeteringhe vande domeijnen*.

De bouwrekeningen ten tijde van Frederik Hendrik kunnen ons begeleiden bij de taakomschrijving van de bouwlieden onder Maurits. Pas in 1631, nadat het grootste werk op Honselaarsdijk is voltooid, verschijnt waarachtig een 'architect' in de rekeningen: Arent Arents. van 'sGravensande: *architect ende schrynerwercker*.⁹⁸ Hij wordt er betaald voor enkele geleverde tekeningen en modellen voor het huis Honselaarsdijk. Een jaar later wordt hij voor *vacatien en verscheyden besoignen* vermeld in de rekeningen onder het kapittel van het Huis Ter Nieuburg.⁹⁹ Over de concrete invulling van deze functie worden we eveneens ingelicht: *tot directie ende vordering van Gebou tot Ryswyck*.¹⁰⁰ Hij heeft met name de leiding over het bouwproject, waartoe de begeleiding van vrachten, het maken van tekeningen en het opzicht over de werklieden behoren.¹⁰¹ Op het einde van dat jaar ontdekken we dat de afzonderlijke betalingen zijn omgezet naar een jaarsalaris van 300 ponden als verdienste voor tekeningen van het huis Ter Nieuburg en het opzicht over de werklieden.¹⁰² Verder heeft Arent Arents. vrachten materiaal voorgeschoten en waarschijnlijk ook de contracten voor de leveringen getekend.¹⁰³ Hij is echter niet de allereerste architect die in de rekeningen voorkomt. In het kapittel van de buitengewone uitgaven in de thesauriërsrekeningen van 1632 wordt ene Adriaen Willevoordsen Spierinxhoeck als architect genoemd.¹⁰⁴ Uit die rekeningen blijkt dat hij in de periode 1625-26 in Honselaarsdijk werkzaam is geweest als steenhouwer en aannemer. Als architect neemt hij er het toezicht op de werf waar en besteedt hij bestekken uit. Spierinxhoeck krijgt in de rekeningen van 1632 – dus met terugwerkende kracht – de titel van architect toegekend.

In de rekeningen van Huis Ter Nieuburg (1633) verschijnen nog twee andere 'architecten'.¹⁰⁵ Pieter van Bilderbeeck, architect van Leyden¹⁰⁶ en Gerrit Druivestein, bouwmeester of *fabrycemeester vanden Hage*.¹⁰⁷ Zij staan dan weer in voor het *opnemen, visiteren, priseren* van de geleverde werken en treden dus op als controlerend architect van de werken bij de opleveringen waarna kan worden overgegaan tot betaling van de werkkrachten.

Voorts belichten we Bartholomeus van Bassen, die in het hoofdstuk van Honselaarsdijk als schilder wordt vermeld in verband met het maken van tekeningen en modellen. Hij verschijnt in de rekeningen van het Huis Ter Nieuburg (1633) als architect en perspectiefschilder, wanneer hij betaald wordt voor tekeningen van het terrein en van het huis.¹⁰⁸ Het betreft hier waarschijnlijk geen creatief-ontwerpende activiteit maar het in kaart brengen van een bestaande toestand of het weergeven hoe het ontwerp er in werkelijkheid zou uitzien. De perspectiefschilder legt zich meer bepaald toe op het beschilderen van wanden in het interieur of in de tuin met composities in centrale perspectief.¹⁰⁹ Vooraleer de naam van van Bassen opduikt in Frederik Hendriks projecten, wordt hij enkele jaren eerder, in 1629, betrokken bij de verbouwing van het paleis van winterkoning Frederik V in Rhenen. Hij is

op dat ogenblik reeds twee jaar deken van de Sint-Lukasgilde in Den Haag, waar ook het koningspaar verbleef. Van Bassen treedt als 's konings gemachtigde' op tijdens de verbouwing van het paleis.¹¹⁰ Van Gelder besluit hieruit dat van Bassen ook de architect van het paleis is geweest. Toch is hier enige voorzichtigheid geboden, aangezien de vermelding van 'gemachtigde' niet voldoende overtuigend is. Zou het niet eerder wijzen op de algemene administratieve en praktische controle die van Bassen waarneemt in naam van Frederik V? Ook van Bassens schilderij met de afbeelding van de Cuneratoren en het Koningshuis zal waarschijnlijk niet zozeer als 'bouwplan' voor het paleis hebben gediend dan wel als weergave van de gerealiseerde of toekomstige situatie, bedoeld voor de opdrachtgevers. De documenten van Nieuburg en Honselaarsdijk tonen immers ook aan dat van Bassen voor die projecten een bestaande of toekomstige situatie louter in beeld brengt, en niet instaat voor de ontwerpen. Als leidend architect zou hij van Frederik Hendrik trouwens een omvangrijker honorarium moeten ontvangen.¹¹¹ Dit alles neemt nochtans niet weg dat de schilder-architect een ontwerpende activiteit kan hebben uitgeoefend. Naar alle waarschijnlijk zal hij wel heel wat ervaring hebben opgedaan tijdens de bouwprojecten van Honselaarsdijk, Nieuburg en Rhenen, aangezien hij in 1638 Arent Artens. van 'sGravensande als *stadsfabricq* opvolgt.¹¹² In elk geval neemt hij vanaf 1629 een belangrijke functie waar in opdracht van de winterkoning, die hem de volmacht geeft over de constructie van zijn verblijf dat in 1632 wordt voltooid. In die periode is van Bassen met andere woorden de enige die een vorstelijke bouwopdracht vervult in de Noordelijke Nederlanden.

De titel van architect wordt voor het eerst toegekend onder Frederik Hendrik. De architecten zijn dan veelal stadsbouwmeester of *stadsfabricq* van Leiden of Den Haag.¹¹³ Ze ontvangen een jaarlijks salaris van de Nassause Domeinraad, zoals de rentmeester en de controleur, maar toch worden ze niet benoemd. Resumerend kunnen we stellen dat de zogenaamde 'architect' de presentatie- of detailtekeningen en modellen levert, een bestaande toestand in kaart brengt, toezicht houdt op de werken, contracten sluit voor leveringen en controle uitvoert bij opleveringen. Ook al krijgen enkelen onder hen een jaarsalaris, toch bekleedt de architect hier een ondergeschikte positie.¹¹⁴ De eigenlijke ontwerper van de gebouwen wordt niet expliciet vermeld. Maar dit informeert ons al over de taken die van een 'architect' worden verwacht, nog vóór ze in een akte worden geformuleerd. De eerste akte komt er in 1634 bij de aanstelling van Simon de la Vallée, die als eerste architect met een jaarlijks salaris door de prins in dienst wordt genomen.¹¹⁵

Voor de periode vanaf 1636 tot 1646 vinden we meer informatie over de hofarchitecten van Frederik Hendrik in het fonds van de *gemengd domestiquen*. Hierin zijn de aanstellingen, instructies en beloningen opgenomen van de architecten én van de controleurs van de werken.¹¹⁶ De taakomschrijving bij de indienstname van Pieter Post als *schilder ende architect van*

Sijne Hoochfeijts in 1646 blijft vrij algemeen: *om hem te gebruijcken in onse gebouwen*. Er wordt enkel gespecificeerd dat de tekeningen die hij maakt en de leveringen waarvoor hij contracten ondergaat, door hem apart kunnen worden gedecoreerd.¹¹⁷

Een Haags equivalent voor de Brusselse hofarchitect ten tijde van Maurits?

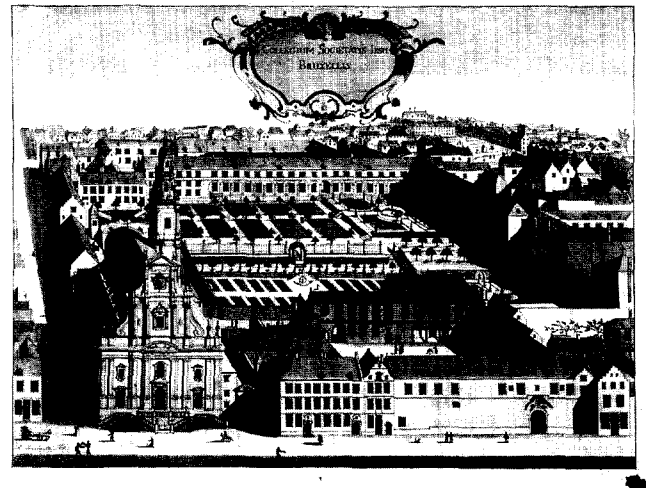
In het onderzoek naar de bouwmeesters van Maurits profileren Simon Stevin en Jacob De Gheyn II zich ten opzichte van de andere bouwmeesters, aangezien ze een specifieke plaats innemen aan het hof in Den Haag. Simon Stevin onderhoudt als vestingbouwkundige en mathematicus een particuliere band met Maurits. Vanaf 1583 is Stevin achtereenvolgens zijn meester en medewerker-adviseur. Hun gemeenschappelijk onderzoek verschijnt in Leiden onder de titel *Wisconstige Gedachtenissen, inhoudende 't gene daar hem in geoeffend heeft de Doorl. Vorst en Heere Maurits* (1606).¹¹⁸ In 1593 wordt hij door Maurits aangesteld tot ingenieur en kwartiermeester van het Staatse leger. In 1600 organiseert hij voor de ingenieursschool in Leiden het wiskundeonderwijs in het Nederlands. Door zijn aanstelling tot *superintendent van Sijne Vorstelijcke] Gen[ades] Comptoiren vande finantie*¹¹⁹ in 1593 verwerft hij een positie aan het hof en het recht op een lijfpensioen voor zijn kinderen.¹²⁰ De superintendent zou in opdracht van de prins tevergeefs hebben getracht om de Nassause Domeinraad te reorganiseren.

Stevin heeft ongetwijfeld ook invloed uitgeoefend op de architecturale 'vorming' van prins Maurits. Zijn ideeën omtrent de architectuurtheorie schrijft hij neer in *Huysbou*, een wetenschappelijke, praktijkgerichte benadering van de architectuur die nooit in haar geheel zal worden gepubliceerd.¹²¹ Maar van Stevin als praktiserend architect is niets bekend. Nochtans wordt hij in de literatuur aangeduid als de 'architect' van het verbouwingsplan van het Prinsenhuis in Vlissingen. Het betreft een plan uit 1617 met als opschrift *Plante van Syon Ex[cellenties] huys tot Vlissingen, overgelevert by Mr Simon Stevin op den XI en Martij 1617*, bewaard in het Algemeen Rijksarchief van Den Haag.¹²² Het is trouwens zijn voorlopig enige bekende bouwopdracht. Maar gaat het hier wel om een verbouwing? Noch het opschrift, noch de rentmeestersrekeningen van Vlissingen geven hierover uitsluitsel. De rekeningen uit de cruciale jaren 1617-1618-1619 ontbreken immers! Vanaf 1620 spreekt men helemaal niet meer van een verbouwing, maar wel *vandene vuytgeeffe aen reparatie ende onkosten aen t'palaix*. Mogelijk is het gewoon het plan dat de eigentijdse situatie van het terrein in 1617 toont. Het complex was immers net terug in handen gekomen van Maurits nadat het gedurende 31 jaren aan de Engelse koningin Elisabeth in pand was gegeven in ruil voor militaire steun in de oorlog tegen Spanje.¹²³

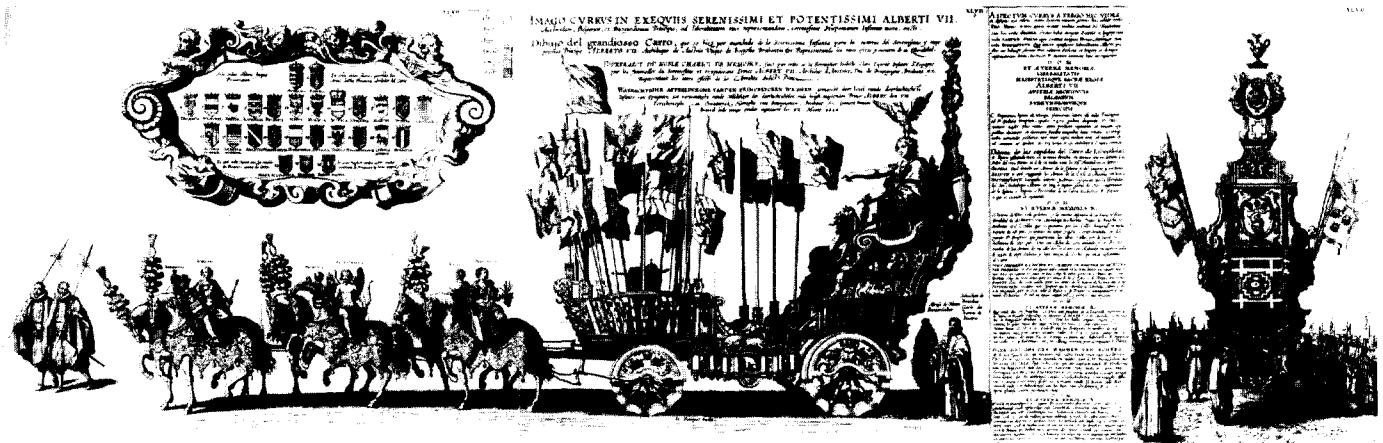
Stevin kan door zijn aanstelling van 1593 ongetwijfeld concurreren met de hofingenieurs in Brussel, maar jammer genoeg

niet met de positie van 'architect en ingenieur van de koning'. Als fortificatiedeskundige en architectuurtheoreticus ontbreekt het Stevin aan concrete bouwopdrachten om hiervoor in aanmerking te komen.

Tenslotte belanden we bij Jacques De Gheyn II.¹²⁴ De loopbaan van deze schilder, tuinarchitect en architect in dienst van Maurits vertoont overeenkomsten met de carrière van een gepatenteerd architect in Brussel, zoals Jacques Franquart. De Gheyn zal echter nooit de titel van hofkunstenaar verwerpen. Franquarts carrière wordt reeds vroeg gestimuleerd door zijn schoonbroer, Wensel Cobergher. Tijdens hun verblijf in Rome (1599-1608/10) wordt Franquart door hem begeleid bij de studie van antieke en eigentijdse Italiaanse bouwkunst. Eenmaal teruggekeerd naar de Nederlanden geeft Cobergher hem in 1611 een eerste schilderopdracht voor de kerk van de ongeschoeide karmelietessen in Brussel. In 1613 wordt hij aangesteld tot hofschilder van de aartshertogen. Er resten ons echter zo goed als geen picturale getuigenissen van zijn hand. Als hofschilder ontwerpt hij vanaf 1616 plannen voor kloostergebouwen en -kerken van de nieuw gevestigde religieuze orden zoals de jezuïeten (afb. 6) en de augustijnen in Brussel. In 1617 publiceert hij zijn architectuurtraktaat *Premier Livre d'Architecture* en draagt het op aan aartshertog Albrecht in de hoop in aanmerking te komen voor de positie van hofarchitect. De grote doorbraak in zijn carrière komt er pas in 1621 –paradoxaal genoeg– bij het overlijden van de aartshertog. Isabella geeft hem de opdracht om de funeraire festiviteiten te organiseren. Hij ontfermt zich over de efemere constructies zoals de katafalk en de praalwagen (afb. 7) en over de decoratie van de kerk. Van het gebeuren worden door Franquart ontworpen gemaakt voor de gravures die de publicatie van de *Pompa funebris optimi potentissimique Alberti Pii* (1623) illustreren. Daarnaast is hij ook de auteur van het *Verhael* over het afgestorven lichaam van Albrecht vanaf het overlijden tot de

Afb. 6. R. Blokhuyse, *Jezuïetenklooster van Brussel*, gravure. Uit A. Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae III* (1727). (Foto K. De Jonge)

Afb. 7. J. Franquart, Praalwagen van aartshertog Albrecht, gravure. Uit E. Puteanus en J. Franquart, *Pompa funebris [...] Alberti Pii*, (1623) (Foto Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel)

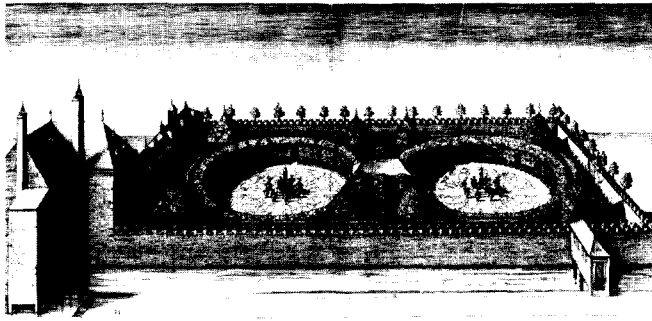
begravenis en becommentarieert hij de begrafenisstoet. Dit veronderstelt dat de auteur is ingewijd in de Spaans-Habsburgse, ceremoniële gebruiken aan het aartshertogelijke hof, zoals die in de publicatie staan geboekstaafd. In het jaar van Albrechts begrafenis, 1622, wordt hij uiteindelijk gepromoveerd tot architect en ingenieur van de koning van Spanje. Hij profileert zich als een creatieve duizendpoot en is in verschillende disciplines actief. Hij ontwerpt prenten,¹²⁵ treedt op als waterbouwkundig adviseur voor de magistraat van Brussel omtrent het overstromingsprobleem van de Zenne,¹²⁶ hij legt zich als urbanist toe op de aanleg van de Isabellastraat¹²⁷ en van de pelgrimsroute vanaf de Oeverpoort van het kanaal, via de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Laken tot aan de Sint-Annakapel.¹²⁸ Hij coördineert de decoratie van de erebogen die in Gent worden opgetrokken voor de *Pompa introitus principis Ferdinandi* (1635) en van andere soortgelijke efemere constructies.¹²⁹ Vanaf 1622 wordt hij ook buiten Brussel als architect erkend en is hij werkzaam in Mechelen (afb. 8), Affligem en Barbançon.

Afb. 8. Interieur van de kerk van het Groot Begijnhof in Mechelen. (Foto auteur)

Ook De Gheyn werkt zich op in de entourage van prins Maurits. Aanvankelijk voert hij losse opdrachten uit voor de Staten Generaal, de Staten van Westfriesland, de stad Leiden en Lodewijk Gunther van Nassau.¹³⁰ Het betreft meestal schilderijen, ontwerpen voor gravures en gedenkpenningen ter gelegenheid van militaire overwinningen. Hij wordt ook aangezocht om de frontispice en enkele gravures van Hugo De Groots *Beschrijvinghe ende af-beeldinghe van alle de victorien, so te water als te lande* (1610) te ontwerpen. In opdracht van Maurits en zijn neven graaf Johan II van Nassau en Willem Maurits vervaardigt De Gheyn tekeningen voor een publicatie over de cavalerie en infanterie van het Statenleger (1599). Maurits heeft slechts enkele monumentale schilderijen door hem laten maken, waaronder dat met het paard buitgemaakt op de Spaanse troepen bij de slag om Nieuwpoort in 1600 (1603).¹³¹ Al bij al blijkt dat de prins zich niet onmiddellijk als enthousiast mecenas van De Gheyn profileert.

Rond 1609 krijgt De Gheyn eindelijk een grotere opdracht om een tuin met een paviljoen te ontwerpen voor de zuidwestelijke kant van het stadhouderskwartier.¹³² De tuin wordt in de periode 1610-1620 aangelegd en waarschijnlijk in 1623 voltooid. De opzet verwijst naar een ontwerp dat Salomon de Caus realiseerde voor de *Hortus Palatinus* in Heidelberg van de keurvorst van de Palts, Frederik V.¹³³ Aan de zuidoostzijde van de tuin wordt een Dorische galerij opgetrokken,¹³⁴ bestaande uit zestien traveeën. De tuin wordt afgebeeld in Hondius' *Grondighe Onderrichtinghe in de Optica ofte perspective Konste* (1623) (afb. 9). Uit de beschrijving ervan blijkt dat de constructie dienst doet als woning, volière en galerij. In de galerij zou een grot ingewerkt zijn met de voorstelling van het koninkrijk van Neptunus. Prins Maurits noch De Gheyn zouden ze ooit voltooid zien. Huygens vermeldt dat De Gheyn voor een *lautissimo stipendio*, eerst voor Maurits en later voor Frederik Hendrik gewerkt heeft. De fontein wordt waarschijnlijk voltooid door Jacques' zoon, aan wie Frederik Hendrik het loon van zijn vader verder zou uitbetalen. Algemeen

Afb. 9. Prinsentuin aan het Stadhoudelijk Kwartier in Den Haag, gravure. Uit H. Hondius, *Grondighe Onderrichtinghe in de Optica ofte perspective Konste* (1623). (Foto Stadsbibliotheek Antwerpen)

Afb. 10. J. De Gheyn, Frontispice, gravure. Uit C. Clusius, *Rariorum Plantarum Historia* (1601). (Foto Stadsbibliotheek Antwerpen)

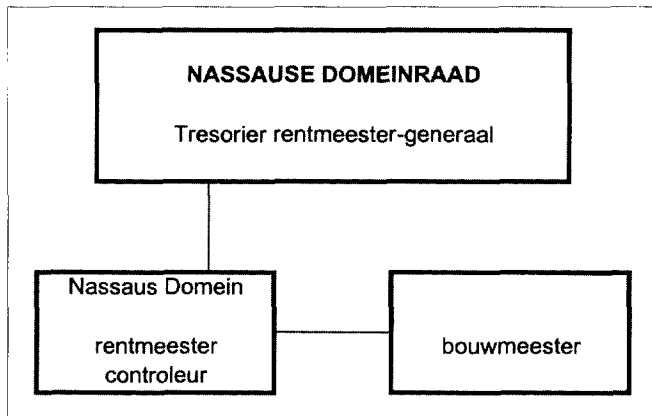
wordt aangenomen dat door de aanleg van de tuin en de bouw van de belendende galerij Maurits' interesse voor de architectuur zich heeft ontwikkeld.¹³⁵

De Gheyn toont grote interesse voor de flora. Hij kent ongetwijfeld de Vries' *Hortorum Viridariorumque* (1587), die hem tot inspiratie kan hebben gediend alsook Crispijn van de Passes *Hortus floribus* (1614). Zijn interesse voor de flora heeft reeds in 1601 geleid tot een samenwerking met de Leidse botanist Carolus Clusius. Hij zou ook een gravure van het plan van de *Hortus botanicus* (1601) van de universiteit van Leiden hebben gemaakt. Waarschijnlijk heeft zijn naam bekendheid aan het hof van keizer Rudolf II een belangrijke rol gespeeld in de toewijzing van de opdracht voor de prinselijke tuin in Den Haag. De Gheyn heeft immers de prenten ontworpen voor Carolus Clusius' *Rariorum Plantarum Historia* (1601) (afb. 10) die aan keizer Rudolf II is opgedragen. Het werk zou ook aan de basis liggen voor de bloemenstillevens die sinds het begin van de 17de eeuw als een nieuw genre een groot succes kenden.¹³⁶

Net zoals Franquart wordt ingeschakeld bij de uitvaart van Albrecht, wordt De Gheyn betrokken bij de publicatie van de gravures van de uitvaart van Maurits (afb. 11). Van Regteren-Altena beweert dat De Gheyn hier ongetwijfeld als lid van de hofhouding handelde en erg goed op de hoogte was van het ceremonieel.¹³⁷ Het blijkt wel een zeer typische opdracht van de hofarchitect. Ook Juan Gomez de Mora, hofarchitect van Filips III, Johannes Maria Philippus de Defindo, hofarchitect van keizer Rudolf II¹³⁸ en later Pieter Post, hofarchitect van Frederik Hendrik¹³⁹ worden allen betrokken bij de treurfeste van hun mecenasen. Het spreekt voor zich dat de prins van Oranje hierdoor ceremoniële affirmatie nastreven binnen het Europese, monarchale panorama. Bij de begrafenis van prins Maurits worden hiervoor duidelijke stappen ondernomen door een uitgekiend programma en door de keuze van een internationale naam in het hofleven zoals die van een Jacques De Gheyn.

Afb. 11. Haec Pompa funebris, gravure (detail). Rijksmuseum Amsterdam, Album [300-A-1]. (Foto Rijksmuseum Amsterdam)

Afb. 12. Grafische weergave van de structurele organisatie van bouwprojecten binnen de hofadministratie van Den Haag. (Auteur)

De administratieve ondersteuning van een bouwproject: rentmeesters en controleurs van de Nassause Domeinraad (afb. 12)

Het takenpakket van de Nassause Domeinraad komt in grote lijnen overeen met dat van de Rekenkamer. Het *register voor de instructies voor de Domeinraad en voor de rentmeesters van de domeinen*¹⁴⁰ verduidelijkt de eigenlijke inbreng van de rentmeester van de verschillende Nassause domeinen in bouwprojecten. Uit het onderschrift van de *Ampliatie vande instructie van de rentmeester* die in 1631 door Huygens voor Frederik Hendrik wordt opgesteld, blijkt dat die instructies al onder Maurits van kracht waren.¹⁴¹ Eerst en vooral zorgen ze voor de uitbetalingen van leveringen en diensten met betrekking tot de bouw. Dit gebeurt nadat de controleur de biljetten eerst heeft gesigneerd.¹⁴² Voor het ondernemen van grotere werken dan de gewone noodzakelijke reparaties, die het bedrag van 20 tot 30 rijksguldens overschrijden, moet hij eerst een ordonnantie verkrijgen van de Domeinraad.¹⁴³ En zoals tot nu toe in enkele gevallen (Vlissingen, Breda) werd vastgesteld, ontfermt hij zich ook over de aanbestedingen. De rol van de rentmeester valt niet te onderschatten. Waarschijnlijk gaat hij ook occasioneel over tot de aankoop van materialen, zoals blijkt uit de rekeningen van het Huis Ter Nieuburg, waarvoor de rentmeester Symon Henricsz. Catshuysen vrachten van *witten geprepareerden hartsteen als vanden blauwe marbersteen* heeft voorgeschoten.¹⁴⁴ Maar ook aan de inspecties van het voltooide werk, uitgevoerd door een raadsman van de prins en twee 'architecten', neemt de rentmeester deel samen met zijn assistent.¹⁴⁵ Tenslotte geeft de formulering in de rekeningen van de rentmeester-generaal '*om tgebouu [sic] by Simon Catshuysen aengenomen*' aan dat de rentmeester de touwtjes in handen heeft.

Het praktische toezicht op de werf dat door de bouwmeester of architect wordt uitgevoerd, wordt aangevuld door de administratieve controle van de *contrerolleurs* van de werken.¹⁴⁶

Zij maken deel uit van de ambtenarij van één van de Nassause domeinen, waarvan de rekeningen worden beheerd door de rentmeester. Maar blijkbaar wordt niet in alle gevallen een controleur aangesteld.¹⁴⁷ Zoals vermeld in de *gemengd domesticquen* zijn ze meester in een ambacht, metselaar of steenhouwer. Ze worden expliciet geacht de werken nauwlettend te volgen en erover te waken dat de bestekken en de ontwerpen door de werklieden worden gerespecteerd *ende voorts alles te doen tgene eenen goeden en[de] getrouwen opsichter ende Contrerolleur voorn. schuldich is ende behoort te doen*. Waarschijnlijk ontfermen ze zich –naar analogie met de Brusselse controleurs– over het geleverde materiaal, mits het *attesteren* (voor voldaan ondertekenen) van de *bilieten van alle wercken*, die door de rentmeester worden beheerd.

Besluit

De archieven van de Nassause Domeinen leren ons dat er onder Maurits geen sprake is van een hofarchitect met de ruime bevoegdheden en de verregaande artistieke verantwoordelijkheid waarop de Brusselse architect-generaal kon bogen. Waarschijnlijk leent Maurits' bescheiden hofhouding zich hier ook niet toe. In het vorstelijke regeringscentrum van Brussel daarentegen bekleeden de hofarchitecten en –ingenieurs het statuut van officier van het Hof. Ze spelen ook een belangrijke rol in de aartshertogelijke politiek.

In tegenstelling tot het bureau van de Hofwerken in Brussel is de Nassause Domeinraad geen staats- maar een particuliere instelling. Toch stemt de administratieve organisatie van de bouwprojecten aan beide hoven grosso modo overeen: de rentmeesters en de controleurs van de domeinen zorgen voor een goed bestuur en beheer van de gebouwen. De bouwmeester is verantwoordelijk voor de plannen en de werfleiding. Op het einde van de 16de eeuw wordt in Brussel een apart bureau opgericht dat zich uitsluitend over de hofwerken ontfermt. Het onderhoudt nauwe contacten met de hofarchitect en de surintendant van de werken. De 'architecten' van Honselaarsdijk en Nieuburg nemen in het bouwambt een gevestigde plaats in, aangezien ze stuk voor stuk, met uitzondering van Simon de la Vallée, *stadsfabrycq* zijn of worden. De Haagse situatie verschilt hierin grondig van die aan het aartshertogelijke hof, waar sinds de vroege 16de eeuw de hofkunstenaars zich van het stedelijk bouwbedrijf hebben geëmancipeerd.

Of de verschillende organisatie van de hofwerken het aspect van de architectuur beïnvloedde, werd in dit artikel niet behandeld. Eerst en vooral is het vergelijkingsmateriaal onevenwichtig verdeeld. Maurits' prioriteiten liggen immers niet zozeer bij een architecturaal propagandistisch dan wel bij een militair programma. Bovendien verschilt de situatie van het hof zeer sterk. De aartshertogen oriënteren zich op het Spaans-Habsburgse en het keizerlijke hof met zijn internationale uitstraling, terwijl de prins van Oranje op dat moment slechts vertrouwd is met een beperkt hofleven. Pas onder Frederik Hendrik, die erin slaagt om het Huis van Oranje vorstelijke allure te geven, komt er verandering in de Haagse situatie. In

1634 benoemt hij Simon de la Vallée tot *architect van Zijne Hoogheids gebouwen*.¹⁴⁸ Maar een wezenlijke equivalent voor een Cobergher of een Franquart verschijnt pas met de aanstelling van Pieter Post, die op 9 februari 1646 door de prins tot *schilder en architect ordinarius* wordt benoemd.¹⁴⁹ Vanaf dat ogenblik behoort Post tot de *domestique officieren*. Na de dood van Frederik Hendrik blijft hij in dienst van zijn opvolger, Willem II, en wordt zoals in Brussel de *service* van de hofarchitecten *gecontinueerd*.

Lijst van afkortingen

ARADH NDR	Den Haag, Algemeen Rijksarchief, <i>Nassause Domeinraad</i>
ARAB Aud	Brussel, Algemeen Rijksarchief, <i>Audiëntie</i>
ARAB HW	Brussel, Algemeen Rijksarchief, <i>Hofwerken</i>
ARAB RK	Brussel, Algemeen Rijksarchief, <i>Rekenkamer</i>
Verh. KAWLSK/SK	Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten

Noten

- Met dank aan prof. Krista De Jonge, prof. S. Groenveld, prof. H. Vlieghe en prof. Piet Lombaerde voor het kritisch nalezen van dit artikel, dat is voortgevloeid uit de gelijknamige lezing van de studiedag van het FWO-NWO-project "Eenheid en Tweespalt. Architectonische relaties tussen de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden 1530-1700" (Universiteit Utrecht – Katholieke Universiteit Leuven) op 21 november 1998 in het NAI in Rotterdam en op de studiedag "Hofcultuur" van de Werkgroep Adelsgeschiedenis van de Universiteit Utrecht op 29 mei 1999.
- K. De Jonge, 'Architekturpraxis in den Niederlanden in den frühen Neuzeit. Die Rolle des italienischen Militärarchitektur: der Status Quaestionis', in: G. Bers en C. Doose (red.), *Der italienischen Architekti Alessandro Pasqualini (1493-1559) und die Renaissance am Niederrhein. Kenntnisstand und Forschungsperspektiven. 1. Jülicher Pasqualini-Symposium am 30. Oktober 1993 in der Zitadelle Jülich*, Jülich 1994, p. 364; R. Meischke, 'Het architectonisch ontwerp in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw' *Bulletin KNOB*, 6, 5(1952)5, p. 203.
- De Jonge, o.c. [n. 2], pp. 363-364.
- ARAB HW, 192: *Correspondance générale*, z.fol.: Brief van de controleur van de werken, Cornelis De Backer, aan de raadsman Abraham de Hertoghe. Te dateren tussen 1622 en 1627.
- I. Lecocq, 'L'architecte du château: Jacques Du Broeucq', in: K. De Jonge (red.), *Le château de Boussu* (Etudes et Documents, série Monuments et Sites, 8), Jambes 1998, p. 21.
- C. van den Heuvel, 'Pierre le Poivre (1546-1626), Engineer of the King, and the Representation of architecture', in: W. Thomas en L. Duerloo (ed.), *Albert and Isabella 1598-1621. Essays*, Brussel-Leuven 1998, p. 199.
- ARAB RK, 46011. *Registre des gaiges et pensions* 1625-1639, fol. 224.
- W. Thomas, 'Andromeda Unbound. The Reign of Albert & Isabella in the Southern Netherlands, 1598-1621', in: Thomas en Duerloo, o.c. [n. 6], p. 2.
- T. Meganck, *De kerkelijke architectuur van Wensel Cobergher (1557/61-1634) in het licht van zijn verblijf te Rome* (Verh. KAWLSK/SK, jg. 60, nr. 64), Brussel 1998, pp. 32-51.
- P. Lombaerde, 'Dominating Space and Landscape: Ostend en Scherpenheuvel', in: Thomas en Duerloo, o.c. [n. 6], pp. 173-182.
- Meganck, o.c. [n. 9], pp. 52-94 en A. De Vos, *Jacques Franquart, Premier Livre d'Architecture (1617). Studie van een Zuid-Nederlands modelboek met poortgebouwen* (Verh. KAWLSK/SK, jg. 60, nr. 65), Brussel 1998, pp. 48-50.
- R. De Peuter, 'Hollandse residentieplaatsen en regeringscentrum', in: M. van Rooijen (red.), *Steden des tijds. Historische stadstypen in de Nederlanden*, Utrecht 1990, pp. 186-208.
- J.J. Mostard, *Den Haag Oranje residentie*, Den Haag, 1980, pp. 29-31 en H.G. Bruin, 'Het Plein en het huis', in: F.R.E. Blom, H.G. Bruin en K.A. Ottenheym, *Domus. Het huis van Constantijn Huygens in Den Haag*, Zutphen 1999, p. 47-49.
- G.G. Calkoen, 'De wording en ontwikkeling van het "Hof in die Haghe" gedurende de middeleeuwen', *Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen* (1901), p. 29 e.v. en idem, 'Het Binnenhof. Van 1247-1747', *Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen* (1902), pp. 94-128.
- Mostard, o.c. [n. 13], p. 39.
- J. De Riemer (1730-39), *Beschrijving van 'sGravenhage I*, Delft-'s Gravenhage, 1730, pp. 776-780.
- W. Moll, 'In welke jaren zijn de grachten rond 's Gravenhage gegraven?', *Jaarboek die Haghe* (1932), pp. 21-27; idem, *Kroniek van 's Gravenhage* 1938 en J.J. Mostard, *Den Haag Oranje residentie*, Den Haag 1980, p. 46.
- M.C.J.C. van Hoof, E.A.T.M. Schreuder en B.J. Slot (red.), *De archieven van de Nassause Domeinraad 1581-1811 met retroacta vanaf de dertiende eeuw*, Algemeen Rijksarchief Den Haag 1997, p. 210.
- Calkoen, o.c. [n. 14] 1902, p. 127; *Zeven eeuwen Den Haag*, (tent. cat.), Den Haag 30 juli-26 september 1948, s.l. 1948, p. 6; R.J. van Pelt en M.E. Tiethoff-Splithoff (red.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum*, Dieren 1984, p. 61 en Ch. Dumas, *Haagse stadsgezichten 1550-1800. Topografische schilderijen van het Haags Historisch Museum*, Zwolle 1991, pp. 392 en 554.
- 'Servi, Constantino de', in: U. Thieme en F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler* 33, Leipzig 1936, pp. 527-528; W. Fock, 'The Princes of Orange as Patrons of Art in the Seventeenth Century', *Apollo* (dec. 1979), pp. 466-475; van Pelt, Tiethoff-Splithoff, o.c. [n. 19], p. 61 en R. Meischke, 'Het Mauritshuis te Willemstad', in: *Bouwen in Nederland. Vijftiendertig opstellen over Nederlandse architectuur opgedragen aan Prof. Ir. J.J. Terwen* (Leids Kunsthistorisch Jaarboek, 3), Delft 1985, p. 267.
- H.E. van Gelder, *De historische schoonheid van 's-Gravenhage*, Amsterdam 1943, pp. 33-34.
- ARADH NDR, 290: *Registers en kopie-resoluties van de Staten van Holland*, 3 januari 1620: de gebouwen behoren weliswaar niet tot de goederen van de Oranje-Nassaus, maar in de archieven van de Nassause Domeinraad worden de kopieën bewaard van de resoluties van de Staten aangaande de grafelijke residentie.
- Meischke, o. c. [n. 20], p. 271.
- E. Neurdenburg, 'De Utrechts-Haagse bouwmeester-beeldhouwer Adriaen Fredericksz. van Oudendijk en de beelden op de poort van het weeshuis te Buren', *Bulletin KNOB* 4 (1951), pp. 29-34. In 1614 verhuisde van Oudendijk naar Den Haag.
- ARADH NDR, 1024: "Reeckeninge Mr. Bartholomeus Panhuysen [...] van[de] kosten ende Domeyn van Syne Vorst[elycke]. Gen[ade]. voor [...] 1617".
- K. Ottenheym, 'van Bouw-lust soo beseten', Fredrik Hendrik en de bouwkunst', in: M. Keblusek en J. Zijlmans (red.), *Vorstelijk Vertoon aan het hof van Frederik Hendrik en Amalia*, uitg. n.a.v. de gelijknamige tent. in het Haags Historisch Museum, Den Haag, Zwolle-Den Haag 1997, pp. 105-125.
- S. Groenveld, 'Frederik Hendrik en zijn entourage. Een politieke levensschets', in: P. van der Ploeg en C. Vermeeren (red.), *Vorstelijk Verzameld. De kunstcollectie van Frederik Hendrik en Amalia*, met tent. cat., Den Haag-Zwolle 1997, p. 24; W. Frijhoff, 'Het Haagse hof in nationaal en Europees perspectief', in: Keblusek, Zijlmans, o.c. [n. 26], pp. 12-14 en B. Woelderink, 'Aufstieg einer deutschen

- Grafenfamilie zum europäischen Fürstenhaus', in: G. Bartoschek e.a., *Onder den Oranje boom. Nederlandse Kunst und Kultur im 17. und 18. Jahrhundert an deutschen Fürstenhöfen*, (tent.cat.), München 1999, p. 17.
- 28 H. Schilling, 'The Orange Court. The Configuration of the Court in an Old European Republic', in: R.G. Asch en A. M. Birke (ed.), *Princes, Patronage and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450-1650*, Londen 1991, p. 441 en p. 450; O. Mörke, 'Sovereignty and Authority. The Role of the Court in the Netherlands in the First half of the Seventeenth Century', in *ibidem*, p. 462.
- 29 C.M. van der Kemp, *Maurits van Nassau, prins van Oranje, in zijn leven, waardigheden en verdiensten I*, Rotterdam 1843, pp. 2-4.
- 30 E. Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680*, Maarssen 1978, p. 61 e.v. E. Muller en K. Zandvliet, 'Admissies als landmeter in Nederland voor 1811: bronnen voor de geschiedenis van de landmeetkunde en haar toepassing in administratie, architectuur, kartografie en vesting- en waterbouwkunde, Alphen aan den Rijn 1987, pp. 25-26.
- 31 C. van den Heuvel, 'T'samenspreekinghe betreffende de architecture ende schilderkonst'. Schilders, architecten en wiskundigen over de uitbeelding van architectuur', *Incontri (NS)* 9(1994)1, pp. 70-71 (A) en idem, 'Stevens 'Huysbouw' en het onvoltooide Nederlandse architectuurtractaat', *Bulletin KNOB* 93(1994)1, pp. 1-18 (B); F. Vermeulen, 'Simon Stevin bouwmeester van het Prinsenhuis te Vlissingen', *Bulletin KNOB* 5(1936), p. 44.
- 32 A. Chroust, 'Die Bibliothek des Prinzen Moritz von Oranien', *Oud-Holland*, herdruk van 15(1897), Nendeln 1976, p. 13 e.v.: het betreft hier de oudst bewaard gebleven inventaris van de Oranjebibliotheek, die rond de 400 werken telt.
- 33 Uit J. Kuijpers en A.D. Renting, *Boeken van Oranje. De Oranje-Nassaubibliotheek ten tijde van Willem III*, Koninklijke Bibliotheek, 's Gravenhage 1988, p. 97 blijkt dat ook Stevens *La castramentation, selon l'ordonnance et usage de très illustre [...] Prince [...] Maurice [...]* (1618) deel uitmaakte van de bibliotheek.
- 34 Jammer genoeg vermeldt de beknopte inventaris geen jaar van uitgave.
- 35 M. Keblusek, 'Boeken aan het stadhoudelijk hof', in: Keblusek, Zijlmans, o.c. [n. 26], p. 143.
- 36 Zie infra.
- 37 E. Aerts, *Geschiedenis van de Rekenkamers* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Overzichten en gidsen, 27), Brussel 1996, pp. 182-200. De archieven van de Rekenkamers van Rijsel en Roermond werden door de auteur nog niet volledig doorgenomen en zodoende niet verwerkt in dit artikel.
- 38 ARAB RK, 46010-46012: *Registres aux gaiges et pensions 1582-1650*.
- 39 ARAB RK, 46012: *Registres*, fol. 283. Zelden wordt gespecificeerd waarin de ingenieurs werkzaam zijn.
- 40 ARAB RK, 46010: *Registres 1582-1607*, fol. 219. Tot ingenieur benoemd op 21 november 1582, gestorven 25 juni 1607.
- 41 ARAB RK, 46010: *Registres 1582-1607*, fol. 222.
- 42 P. Lombaerde, 'Pietro Sardi, Georg Müller, Salomon de Caus und die Wasserkünste des Coudenberg-Gartens in Brüssel', *Die Gartenkunst* 3(1991)2, pp. 159-173 en B. Franke, 'Salomon de Caus (1576-1626) and the Grotto Phenomenon in Court Art', in: Thomas en Duerloo, o.c. [n. 6], pp. 202-204.
- 43 Meganck, o.c. [n. 9], T. Meganck, 'Court Artist Wenzel Cobergher (1557 to 1561?-1634)', in: Thomas en Duerloo, o.c. [n. 6], pp. 204-210 en A. De Vos, o.c. [n. 11], pp. 80-87.
- 44 ARAB RK, 46010: *Registres 1582-1607*, fol. 253 en 46011, *Registre 1625-1639*, fol. 443 en fol. 481-482: Cobergher krijgt jaarlijks 1500 ponden, Franquart slechts 600.
- 45 ARAB HW, 191: *Correspondance*: "Instruction pour vous Ph[ilippe] d'Ayala Ch[ancelier] et com[missaire] de noz domaines et finances" (17 maart 1607). Gepubliceerd in J.H. Plantenga, *L'architecture religieuse dans l'ancien duché de Brabant depuis le règne des Archiducs jusqu'au gouvernement autrichien (1598-1713)*, 's Gravenhage 1926, pp. 293-294.
- 46 Zie infra.
- 47 In 1627 wordt Philippe d'Ayala opgevolgd door Philippe d'Urssel. Zie R. De Bock-Doehaerd, *Inventaire des "Ouvrages de la Cour"*, (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 95) Brussel 1991, p. 10 nt. 42. Zijn instructies werden niet teruggevonden, wel die van zijn opvolger, de Gryspere: ARAB HW, 191: *Correspondance*, z.fol.: "copie de la commission et instruction donnee a Mess. Charles de Gryspere pour la surintendance des ouvrages a faire a ceste court et ailleurs en ceste ville de Brux[elle]s" (24 december 1650).
- 48 Meganck, o.c. [n. 9], pp. 32-51.
- 49 ARAB RK, 27508, fol. 192.
- 50 M. De Maeyer, *Albrecht en Isabella en de schilderkunst. Bijdrage tot de geschiedenis van de XVIIe-eeuwse schilderkunst in de Zuidelijke Nederlanden* (Verh. KAWLSK/SK nr. 9), Brussel 1955, p. 203 e.v.
- 51 ARAB HW, 243: *Dossiers des travaux effectués*, z.n.: "Op heden den xxiiien mey seshien hondert negen [...] Wensel Cobbergher architect gle[n]e[ra]el van hunne hoocheden [...]". Zie ook later voor aanvullende documenten. Volgens de Maeyer wordt Cobergher in 1610 tot *architect generael* gepromoveerd. Vanaf 1 januari 1610 wordt hem daarbij een weddeverhoging toegekend. Nochtans is die verhoging niet opgenomen in de *Registre des gaiges et pensions* (ARAB RK, 46011, fol. 443 e.v.) in de jaren 1623-1634.
- 52 De Vos, o.c. [n. 11], pp. 48-50.
- 53 P. Soetaert, *De Bergen van Barmhartigheid in de Spaanse, de Oostenrijkse en de Franse Nederlanden* (Historische uitgaven van het Gemeentekrediet, 67), Brussel 1986, pp. 95-104 en Plantenga, o.c. [n. 45], p. 303.
- 54 P. Lombaerde, 'Opmetingsplan van de kleine en grote moeren', in: W. Thomas en L. Duerloo, *Albrecht en Isabella 1598-1621. Catalogus*, Brussel 1998, nr. 273.
- 55 ARAB RK, 46010: *Registres 1582-1607*, fol. 251.
- 56 ARAB RK, 27505, fol. 194r. Met dank aan Krista De Jonge.
- 57 ARAB Aud, 1237: z. fol. april 1607, gepubliceerd in Plantenga, o.c. [n. 45], p. 297.
- 58 "faire tous debuoirs requiz suiuant le desseing que mr. Architecte Wenceslaus Cobergher luy en donnera. portant soing que les massons, tailleurs de pierres carpentiers, [...] et autres ourriers soient bons, et diligens, et les materiaux aussi biens que les instruments propres et conuenables. Sy tiendra il la diligente main au bref achevem[ent] dud[ic]t. ouurage. Pour gage de nonante florins [...]".
- 59 ARAB RK, 46010: *Registres 1582-1607*, fol. 252.
- 60 "pour le service de leur altezes hors la ville de Bruxelles".
- 61 "[surintendant] des ouvrages du nouveau cloistre que leurs A font bastir entre les deux portes de caubergue".
- 62 ARAB RK, 27497: *Compte des ouvrages nouveau monastere*, z.fol.
- 63 ARAB RK, 27506, fol. 189r. Met dank aan Krista De Jonge.
- 64 ARAB Aud, 1235, z.fol. In 1624 staat de opslag ook in het register van de *gaiges* opgetekend, ARAB RK, 46011: *Registres 1625-1639*, fol. 482. Het zou zo blijven tot aan zijn dood in oktober 1645, zie ARAB RK, 46012: *Registres 1640-1650*, fol. 277.
- 65 Zie ARAB RK, 27491-27496.
- 66 ARAB HW, 192, *Correspondance*, doss. 7 doc. 2. Zie infra.
- 67 K. De Jonge, 'Building Policy and Urbanisation during the Reign of the Archdukes: the court and its Architects', in: Thomas en Duerloo, o.c. [n. 6], pp. 192-193.
- 68 Dit artikel gaat niet dieper in op deze problematiek, voor meer informatie zie: De Jonge, o.c. [n. 2], pp. 363-383; idem, 'Aktuelle Probleme der Renaissanceforschung in den Niederlanden. Hof und Hofarchitekten – der Casus Jacques du Broeucq' in *'Italienische' Renaissancebaukunst an Schelde, Maas und Niederrhein. Stadtanlagen-Zivilbauten-Wehranlagen. II. Jülicher Pasqualini-Symposium 19-21 juni*

- 1998, *Jülich* (ter perse); P. Lombaerde, 'Antwerp in its Golden Age: 'One of the largest Cities in the Low Countries' and 'One of the best clustered in Europe'', in: P. O'Brien, D. Geene (ed.), *Three Cities: clusters of Achievement in Antwerp, Amsterdam and London in their Golden Ages*, Cambridge (ter perse). Meischke, o.c. [n. 2].
- 69 Meerte ontwerpt de infantes 'garderobe' zie De Jonge, o.c. [n. 67], p. 193. Mathieu Boullin wordt in 1600 betaald voor "diversche planten van edificien" zie ARAB RK 27504, fol. 61r. Met dank aan Krista De Jonge.
- 70 De Jonge, o.c. [n. 67], p. 193; Meischke, o.c. [n. 2], p. 204.
- 71 De Jonge, o.c. [n. 67], p. 193.
- 72 K. De Jonge 'Exemplum di progettazione rinascimentale nei Paesi Bassi: l'opera di Jacques du Broeucq', *Annali di architettura* 9(1997), pp. 218-232. Lecocq, o.c. [n. 4], pp. 20-21.
- 73 Aerts, o.c. [n. 37], p. 71 en R. De Bock-Doehaerd, o.c. [n. 47].
- 74 ARAB HW, 192. *Correspondance*, doss. 7 doc. 2.
75. ARAB RK, 46010: *Registres 1582-1607*, fol. 237 v°: "Hertoge (Abraham de), bourgeois d'Anvers".
- 76 Als terminus ante quem geldt het jaar 1627, wanneer Z.M. Franquart bij patentbrief een loonsverhoging van 300 ponden per jaar toewijst, waarvoor De Backer in de brief negatief advies uitbrengt.
- 77 "[...] que lon assure quen une sepmaine seulle il pourra faire tout ce quemportera sa charge pour une annee entiere".
- 78 "[de licentier et casser les ouvriers et en prendre des autres ...] que cela seul depend de la charge dud[ic]t Controleur, com[m]e appert par toutes les instructions patentes [...] voire est ung des principaux pointz de son office, et seroit une chose trop absurde qu ung architect qui nat aultre charge que de faire les desseings des bastiments pourrait mectre et desmectreles ouvriers[...]."
- 79 "fameux architectz [...] com[m]e Jac[que]z Bruecq du temps de la Royne d'Hongrie, le ch[eva]ll[ie]r Arduino, m[ai]stre Mathieu Boffin Wenssel Cobbergher m[ai]stre Henry Meert et autres quy tous ont servy en ceste province de Brabant et touttefois nont jamais pretendu chose semblable".
- 80 ARAB HW, 191: *Correspondance*, z.fol.: "Formule de serment du Controlleur" (z.d.).
- 81 ARAB HW, 193: *Correspondance*, 3 augustus 1631: "[...] V. S.S.^{es} IIIes ont en l'an 1631 este seruiés de commetre le Sr Commis Maes et feu le commis vanden Wouwere a la visitation de lad[ic]te maison, comme aussy at a l'Ingenieur Franquart esté enioinct de faire un plan et de rediger par escript l'entiere assiette de la mesme maison et des parties plus ruineuses, dont aussy alors par les ouuriers de la Court fust faite une prisee ou taxation".
- 82 ARAB HW, 193: *Correspondance*, 7 december 1640: "[...] pour a l'Intervention de Jacques Franckaert Ingeniaire et architecte de Sa Maj[est]e faire proceder a la vente des deux mille cent pieds d'heritaige de l'hostel de Berghes specifier et cottez par la l[ett]re A. au plan qy soubz le cachet desd[ic]tes finances attaché [...]."
- 83 ARAB HW, 193: *Correspondance*, 2 maart 1641: advies van Franquart betreffende de kostenraming voor de reparatie van *la tirasse de la chapelle* (het terrasdak van de kapel) van het hof van Brussel.
- 84 Door de opsplitsing in drie domeinrden na de dood van Willem van Oranje onder de drie zonen, en de langdurige geschillen errond, resten er ons weinig archiefstukken. Zie van Hoof, o.c. [n. 18], p. 40.
- 85 ARADH NDR, 1027: *Thesauriërsrekeningen 1620*.
- 86 M. van Rooijen, 'Stad met veelzijdige verleden. Breda' in: van Rooijen, o.c. [n. 12], pp. 210-227.
- 87 Meischke, o.c. [n. 20], afb. 1.
- 88 Meischke, o.c. [n. 20], pp. 265-294 en K. Dane, *Willemstad. Historisch overzicht van stad en polder*. Klundert 1950, p. 70.
- 89 A. Mulder, 'Het raadhuis te Klundert', *Oud-Holland* 26 (1908), pp. 116-117. Maurits schenkt in de jaren 1620-1622 5000 gulden voor de constructie van het raadhuis.
- 90 Dane, o.c. [n. 88], pp. 64-69 en 116-121.
- 91 ARADH NDR, 1028, *Thesauriërsrekeningen 1621*, fol. 41 e.v.
- 92 ARADH NDR, 1032, *Thesauriërsrekeningen 1621*, fol. 70v^o en 74.
- 93 ARADH NDR, 1033, *Thesauriërsrekeningen 1624*, fol. 75 v° en 76.
- 94 ARADH NDR, 1040, *Thesauriërsrekeningen 1631*, fol. 211 r°.
- 95 D.F. Slothouwer, *De paleizen van Frederik Hendrik*, Leiden 1945, p. 325.
- 96 Ottenheym, o.c. [n. 26], p. 108.
- 97 Meischke, o.c. [n. 20], p. 271.
- 98 ARADH NDR, 1042, *Thesauriërsrekeningen 1631*, fol. 231: "Heeft noch betaelt aen Arent Arents, architect de somme van tien ponden ouer eenige teeckeninge by hem ten dienste vant voorscreue gebouw gemaect blyckende byde maent reeckeninge van december xvj.c eenendertich folio xvij verso daeromme hier 10:0:0". Gepubliceerd in Slothouwer, o.c. [n. 95], p. 263.
- 99 ARADH NDR, 1041: *Thesauriërsrekeningen 1632*, fol. 263. Gepubliceerd door Slothouwer, o.c. [n. 95], p. 290.
- 100 ARADH NDR, 1041: *Thesauriërsrekeningen 1632*, fol. 273v^o. Gepubliceerd door Slothouwer, o.c. [n. 95], p. 291.
- 101 ARADH NDR, 1042: *Thesauriërsrekeningen 1633*, fol. 234v^o en 236. Gepubliceerd door Slothouwer, o.c. [n. 95], p. 264.
- 102 ARADH NDR, 1042: *Thesauriërsrekeningen 1633*, fol. 302v^o. Gepubliceerd door Slothouwer, o.c. [n. 95], p. 296.
- 103 ARADH NDR, 1041: *Thesauriërsrekeningen 1632*, fol. 275v^o en 289. Gepubliceerd door Slothouwer, o.c. [n. 95], p. 291-292.
- 104 ARADH NDR, 1041: *Thesauriërsrekeningen 1632*, fol. 340 v°: "Vergoet ende betaelt aen Adriaen Willevoordsen Spierinxhonck architect de somme van ses ende tseuentich ponden vyff schellingen, ouer verscheyden vacatien ende kosten byden seluen gedaen ende bestet in diverse reysen die ten dienste van Synne Hoocheit te Iselstein nopende tGebou aldaer, inden Jare 1627 ende voorts inden Jare 1631 te honsholredyck gedaen heeft by specificatie ende quitantie ouer gefueert opde voors. maent reeck.e van Martio fo: xj. dus hier d voors. lxxvj £ v sc." ARADH NDR, 1043: *Thesauriërsrekeningen 1634*, fol. 233 R^o: "Den Rendante heeft staen[?] Symon Hendriexen Catshuisen rentemr. van Naeldwyck ende Monster iegens de Slooten synner reeckenin, vergoet de somme van ses hondert ponden hem by Synne hoocheit toegevoecht soo voor d'opsichte vant werck by Adriaen Willeboortsen Spierinxhock aenden huise te Honsolredijck inde Jaren xvj.c xxv ende xvj.c xxvj aengenomen als voor reis ende teercosten, by hem ter saecke vandien verleit [...] vj.C £."
- 105 ARADH NDR, 1042, *Thesauriërsrekeningen 1633*, fol. 260v^o. Gepubliceerd door Slothouwer, o.c. [n. 95], pp. 292 en 293: "Betaelt aen Jan Corneliss. bol voerman die Gerrit Druivestein ende Pieter van Bilderbeeck architecten, vier reisen te Ryswyck geuoert heeft, om tgebou[usic] by Symon Catshuisen aengenomen, te visiteren ende prisenen, om int opnemen vant selue werck te comen dienen [...]."
- 106 ARADH NDR, 1042, *Thesauriërsrekeningen 1633*, fol. 293. Gepubliceerd door Slothouwer, o.c. [n. 95], p. 293. Hij verschijnt reeds vroeger in de documenten: ARADH NDR, 1041, *Thesauriërsrekeningen 1632*, fol. 266.
- 107 ARADH NDR, 1041 *Thesauriërsrekeningen 1632*, fol. 261r^o. Gepubliceerd door Slothouwer (1945), 290 en ARADH NDR, 1042, *Thesauriërsrekeningen 1633*, fol. 268v^o. Gepubliceerd door Slothouwer, o.c. [n. 95], p. 293: (Huis Ter Nieuburg.) "[...] Gerrit Druivestein fabriek vanden Hage [...]."
- 108 ARADH NDR, 1042: *Thesauriërsrekeningen 1633*, fol. 258v^o. Gepubliceerd door Slothouwer, o.c. [n. 95], p. 292. K.Ottenheym, o.c. [n. 26], p. 118.
- 109 Met dank aan prof. P. Lombaerde.
- 110 H. Van Gelder, 'Iets over Barthold van Bassen, ook als bouwmeester van het koningshuis te Rhenen', *Bulletin NOB* 4(1911), p. 234-240. J.S. van Veen, 'De Gouwmeester van het koningshuis te Rhenen', *Oudheidkundig Jaarboek / Bulletin NOB* (1924), p. 278-279
- 111 Slothouwer, o.c. [n. 95], p. 28.

- 112 Van Gelder, o.c. [n. 110], p. 236.
- 113 R. Meischke, 'Het Amsterdamse fabrieksambt van 1595-1625', *Bulletin KNOB* (1994) 3, p. 100.
- 114 ARADH NDR, 1042, *Thesauriërsrekeningen 1633*, fol. 244. Gepubliceerd door Slothouwer, o.c. [n. 95], p. 264; hij maakt in opdracht van Simon de la Vallée een houten model voor de grote trap waarvoor de laatste het concept lijkt te hebben bedacht.
- 115 T.O. Nordberg, *De la Vallée. En architectfamilij i Frankrike, Holland och Sverige*, Stockholm, 1970.
- 116 Zie voor transcriptie Slothouwer, o.c. [n. 95], p. 325 e.v. Met uitzondering van ARADH NDR, 562: *Gemengd domestiquen*, fol. 55: "Acte voor Claes Dricxss. m.r. metselaer als Contrerolleur ende opzichter vande wercken int Noortejnde, in date den sestien Maij 1640". Later, in 1645 wordt die in die opgevolgd door Bartholomeus Drijffhout.
- 117 Slothouwer, o.c. [n. 95], p. 326: "omme hem [Post] te gebruijcken in onse gebouwen waer vooren wij hem over zijne vacatien soo wanneer hij in onsen dienst buiten de stad sal reijns toegevoucht hebben ses guldens s'daechs ende vier gulden over montkosten, behalven de wagenvrachten ende teekeningen bij gem maecken die hij particulierlijcken in zijne declaratien sal specificeren".
- 118 Logghe, V., J. Devreese, C. van den Heuvel en D. Imhof, *Spiegheling en Daet. Simon Stevin van Brugghe (1548-1620)*, uitg. n.a.v. de gelijknamige tentoonstelling 9 dec. 1995- 31 januari 1996 Brugge, Brugge, 1995, pp. 84-88.
- 119 R. Depau, *Simon Stevin* (Collection nationale, 20), Brussel 1942, p. 9.
- 120 ARADH NDR, 1029: *Thesauriërsrekeningen 1622*, fol. 36 v°: "Betaelt aen Catarina Craij (fol. xxxvij r^o) als moeder van vier nagelate kinderen, van wijlen M.r. Simon Stevin, in sijn leuen super-Intendent van Sijne Vorstel: Gen: Comptoirs vande finantie, [...] de somme van vier hondert ponden artois voor een Jaer lijffpense [...]."
- 121 van den Heuvel, o.c. [n. 31] (B), p. 14 en C. van den Heuvel, 'De Huysbou, de Crychconst en de Wysentijt. Stevins teksten over architectuur, stede- en vestingbouw in het licht van zijn wetenschappelijk oeuvre', in: Logghe, Devreese, van den Heuvel, Imhof, o.c. [n. 118], pp. 56-62.
- 122 J. den Hoed, 'Het Prinsenhuis te Vlissingen', *Bulletin KNOB* (1962), pp. 336-346 en F. Vermeulen, 'Simon Stevin bouwmeester van het Prinsenhuis te Vlissingen', *Bulletin KNOB* 5(1936), pp. 43-47.
- 123 van Hoof, Schreuder en Slot, o.c. [n. 18], p. 528.
- 124 Zie voor Jacques De Gheyn II: I.Q. van Regteren Altena, *Jacques de Gheyn. Three Generations*, 3dln, Den Haag-Boston-Londen 1983.
- 125 Onder andere voor C. Curtius, *Virorum illustrium ex ordine eremitarum D. Augustini [...], Antverpiae apud Ioannem Cnobbarum*, 1636.
- 126 Brussel, Stadsarchief, *Historisch archief*, nr. 2714: "Recueil de pièces du XVIIe siècle relatives au Canal et à la Senne", fol. 136 en Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschriftenkabinet*, 16213-15 (deel II): "Description historique du canal de Bruxelles depuis 1531 jusqu'à 1730", fol. 89 e.v.
- 127 A. De Vos, 'Jacques Francquart (1583-1651), Architect to the Court, and the Rue Isabelle in Brussels' in: Thomas en Duerloo, o.c. [n. 6], pp. 210-213.
- 128 A. Cosyn, *Laeken ancien et moderne*, Brussel 1904; A. Henne en A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles IV*, nieuwe, herziene uitgave van 1845 o.l.v. M. Martens, Brussel 1975, p. 249 en A. Wauters, *L'église de Laeken près de Bruxelles*, s.l. 1852, p. 11 e.v.
- 129 C. Van de Velde en H. Vlieghe, *Stadsversieringen te Gent in 1635 voor de Blijde Intrede van de Kardinaal-Infant*, Gent 1969 en De Vos, o.c. [n. 11], pp. 50-52.
- 130 van Regteren-Altena, o.c. [n. 124].
- 131 van Regteren-Altena, o.c. [n. 124], pp. 99-100.
- 132 van Regteren-Altena, o.c. [n. 124], pp. 66-69 en 139-145. van Regteren Altena, J.Q., 'Grotten in de tuinen der Oranjes', *Oud Holland* 85(1970)1, p. 34; A.G. Bienfait, *Oude Hollandsche tuinen*, 's Gravenhage 1943, pp. 40-42, van Pelt, Tiethoff-Spliethoff, o.c. [n. 19], pp. 78-79, E. de Jong (red.), *Aardse paradijzen. De tuin in de Nederlandse kunst 15de tot 18de eeuw*, Gent 1996, p. 22.
- 133 de Jong, o.c. [n. 132], p. 15, nr. 4.
- 134 Huygens spreekt van een lustlot, zie J.A.Worp, 'Constantyn Huygens over de schilders van zijn tijd', *Oud-Holland* herdruk 9(1891), Nendeln 1976, p. 114.
- 135 van Pelt, Tiethoff-Spliethoff, o.c. [n. 19], p. 61.
- 136 T. DaCosta Kaufmann, *Court, Cloister and City*, Chicago 1995, p. 2.
- 137 van Regteren-Altena, o.c. [n. 124], pp. 142 e.v.
- 138 J. Dvorsky (red.), *Die Kunst am Hofe Rudolfs II.*, Praag 1988, p. 205.
- 139 J.J. Terwen en K. Ottenheim, *Pieter Post 1608-1669*, Zutphen 1993, p. 27: "Ook tijdelijke decoraties bij speciale gelegenheden behoorden in het algemeen tot de taak van "schilder en architect van Zijne Hoogheid". Het enig bekend gebleven werk van Post op dit gebied is de rouwdecoratie bij de begrafenis van Frederik Hendrik."
- 140 ARADH NDR, 780: *Register van instructies voor de Domeinraad en voor de rentmeesters van de domeinen*, 1631-34.
- 141 ARADH NDR, 780: *Register*, z.fol.: "de Rentm[ee]ste[rs] en. Ontfangers, die in dienst sijn geweest van hoochloffel. mem: Prince Mauritz, verstaet hoochgemelte sijne Ex[cellenc]e dat alsoo sij van selven heere Prince gelyjcke principale Instructie met drie Ampliatien voors. hebben ontfangen respectivelijcken in date den 27.e April 1606, xx. Febuarij 1609. xxviiij Januarij 1610, en. den xxij Martij 1612, en. daer op bij sijn ex.e Jegenwoordich sijn gecontinueert, sijn ouer sulcx sijn gehouden hun nae d'selve preciselycken te reguleren, ende die te houden off syn Ex. haere selve selffs ter handen hadde gestelt aengesien daer Inne geen veranderinge bij syn Ex. is geschiet, maer tenemael conform en. van eenen Innehouden is mette Instructie ende Ampliatie hier boven gestelt en. sullen dvoors. copien worden geauthentiseert".
- 142 ARADH NDR, 780: *Register*, deel.1, fol. 5v^o: "[...] dat de Bilietten van alle wercken boven de Attestatie van. Contrarolleur soder een is; oock sullen geattesteert werden bijden Rentm. dat die warachtich sijn en. dat de wercken alsoo besteet ofte belast sijn te doen maecken."
- 143 "Den Rentm[ee]ste[r] en sal gene wercken doen maecken sonder voorgaende Ordonnantie van. Rade. dan de cleijne notelijcke reparatien, die niet en excederen de som[m]e van twintich, off Dertich R[ij]ks; gu[l]dens sal hij mogen doen maecken ten meesten oirvoir en[de] profijite."
- 144 ARADH NDR, 1041: *Thesauriërsrekeningen 1632*, fol. 267r^o. Gepubliceerd door Slothouwer, o.c. [n. 95], pp. 290-291.
- 145 Slothouwer, o.c. [n. 95], p. 293.
- 146 Slothouwer, o.c. [n. 95], p. 326: "om[m]e daer op wel te letten ende goede sorge te dragen dat de selve wercken wel ende naar behooren volgens de bestecken ende teekeningen daer van zijnde werden gemaect, Ende tgene hij bevinden sal niet wel nocte [sic] naer behooren gedaen te zyn. tzelve haer te doen affbreecken ende op nieuwe wederom opmaecken ende veranderen naerden eijsch vant werck, ende bij onwillicheyt sal hij tzelve door andere laeten doen tharen coste ende laste".
- 147 Zie voetnoot 139: "[...] de] Contrarolleur soder een is[...]."
- 148 Slothouwer, o.c. [n. 95], pp. 30 en 325.
- 149 Ordinaris: verwijst naar de patentbrief die hem aanstelt tot officier van het hof en die van zijn salaris een ordinaris uitgave maakt.